

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií

Židovská populace v Bosně
za II. světové války

Matěj Szunyog

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Vojtěch Kyncl, Ph.D.

Studijní obor: Studium humanitní vzdělanosti

Praha 2015

Prohlášení:

Prohlašuji, že předložená bakalářská práce je mým původním autorským dílem, které jsem vypracoval. Veškerou literaturu a další zdroje, z nichž jsem při zpracování čerpal, v práci řádně cituji a uvedl jsem je v seznamu použité literatury. Tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu samostatně a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze, 14. května 2015

.....

podpis

Poděkování:

Rád bych touto cestou vyjádřil poděkování vedoucímu mé práce PhDr. Vojtěchu Kynclovi, Ph.D. za pomoc a vedení, které mi poskytl během psaní bakalářské práce. Rovněž bych chtěl velmi poděkovat panu Eli Tauberovi, který mi významným způsobem pomohl při bádání v samotné Bosně a Hercegovině. V neposlední řadě bych rád poděkoval zaměstnancům Sarajevského městského muzea, Historického archivu Sarajeva, židovské obce v Sarajevu a Velvyslanectví České republiky v Sarajevu, kteří mi byli nápomocni během mého pobytu v Bosně a Hercegovině.

Abstrakt:

Bakalářská práce se zabývá tématem osudů Židů za druhé světové války na území Bosny, která byla součástí Nezávislého chorvatského státu. V úvodu je práce zaměřena na politickou historii Království Srbů, Chorvatů a Slovinců a pozdější Jugoslávie. Hlavní těžiště práce se nachází v době mezi roky 1941 – 1945 a zabývá se osudy Židů ze Sarajeva a ostatních měst Bosny. Zatýkání, deportování a zabíjení Židů v koncentračních táborech, a na druhé straně osudy Židů, kteří se rozhodli bojovat v hnutí odporu. Část práce je věnována i lidem, kteří se Židům rozhodli pomoci.

Klíčová slova:

židé, holocaust, druhá světová válka, Jugoslávie, Bosna, Bosna a Hercegovina, Spravedlivý mezi národy, Nezávislý chorvatský stát

OBSAH

OBSAH	5
ÚVOD	7
1. SITUACE PŘED ROKEM 1941	9
1.1 ŽIDÉ V OSMANSKÉ ŘÍŠI A RAKOUSKU – UHERSKU	9
1.2 KRÁLOVSTVÍ SHS	10
1.3 KRÁLOVSKÁ DIKTATURA.....	11
2. ROK 1941 V JUGOSLÁVII	14
2.1 PŘISTOUPENÍ JUGOSLÁVIE K OSE.....	14
2.2 PŘEV RAT V BĚLEHRADĚ	15
2.3 ÚTOK NA JUGOSLÁVII.....	16
2.4 ROZBITÍ JUGOSLÁVIE.....	16
2.5 VZNIK NEZÁVISLÉHO CHORVATSKÉHO STÁTU.....	17
3. ANTISEMITSKÁ PROPAGANDA NA ÚZEMÍ BOSNY A HERCEGOVINY	20
4. PROTIŽIDOVSKÉ ZÁKONY	23
4.1 ZABAVOVÁNÍ ŽIDOVSKÉHO MAJETKU A PŘÍSLUŠNÉ ZÁKONY	23
4.2 RASOVÉ ZÁKONY	25
4.3 SROVNÁNÍ PROTIŽIDOVSKÝCH ZÁKONŮ V NDH A V PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA	27
5. HOLOCAUST V BOSNĚ	32
5.1 PRVNÍ ZATÝKÁNÍ A ZABÍJENÍ	32
5.2 MASOVÉ INTERNACE A ZABÍJENÍ V SARAJEVU	32
5.3 DEPORTACE A ZABÍJENÍ	33
5.4 OSTATNÍ MĚSTA V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ.....	36

6. ŽIDÉ V PROTINACISTICKÉM ODBOJI.....	37
6.1 ČETNICI	37
6.2 PARTYZÁNI.....	38
6.3 ŽIDÉ V ODBOJI	39
7. SPRAVEDLIVÍ MEZI NÁRODY Z BOSNY A HERCEGOVINY.....	42
7.1 SPRAVEDLIVÝ MEZI NÁRODY	42
7.2 SPRAVEDLIVÍ MEZI NÁRODY Z BOSNY A HERCEGOVINY	43
7.2.1 <i>Schindler z Tuzly – Ratimir Deletis.....</i>	<i>43</i>
7.2.2 <i>Jak syn pravoslavného kněze zachránil rabínova syna – Borislav Komljenovic</i>	<i>44</i>
7.2.3 <i>Zachránil přítele, skončil v Jasenovci – Ahmed Sadiq-Saralop.....</i>	<i>45</i>
7.2.4 <i>Kolega a soused, který je ukrýval ve svém obchodě – Gavro Perkushic</i>	<i>46</i>
7.2.5 <i>Běžel od jednoho židovského domu ke druhému, zachránil 12 rodin – Risto Ristic</i>	<i>46</i>
7.2.6 <i>Schovával tři židovské ženy přímo proti tajné vysílačce gestapa – Andrij Latal.....</i>	<i>47</i>
8. PŘIPOMÍNÁNÍ HOLOCAUSTU V DNEŠNÍ BOSNĚ A HERCEGOVINĚ	49
9. ZÁVĚR.....	51
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	53
SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK.....	56
PŘÍLOHY	57

ÚVOD

Genocida Židů v Evropě prováděná nacisty v průběhu druhé světové války patří k nejčernějším kapitolám lidské historie. Slovník cizích slov definuje holocaust jako: „*vyhlazování Židů i příslušníků jiných národů n. národností nacisty, úplná zkáza, zničení vůbec*“ (Akademický, 2000, s. 294). Adolf Eichmann ve svých podkladech, které připravoval pro Reinharda Heydricha, uvedl, že před druhou světovou válkou žilo v Evropě celkem 11 milionů Židů (Arendtová, 1995, s. 153). Podle odborných odhadů nacisté vyvraždili 6 milionů osob židovské národnosti, tedy více než polovinu všech Židů v Evropě. Letos uplynulo 70 let od konce II. světové války a na světě žije stále méně přímých obětí Holocaustu. Proto je důležité si stále připomínat jejich památku.

Nenávist k Židům je jedním ze základů nacionálního socialismu tak, jak jej definuje Adolf Hitler a nacističtí teoretikové. Hitler píše ve své knize *Mein Kampf*, že Židé jsou odlišní od ostatních ras, protože nikdy neměli vlastní území a stát, a proto: „*když Židé nemají vlastní území, nemohli vytvořit stát, ale museli se stát parazity*“ (Bullock, 2005, s. 151). Ihned po nástupu Adolfa Hitlera k moci v lednu 1933 začínají první perzekuce Židů. V roce 1935 vydávají nacisté Norimberské zákony. Ty zbavují Židy a další skupiny obyvatel německého občanství a uzákonují jejich perzekuce. Norimberské zákony platily i na územích později dobytých Němci, nebo byly předlohou pro jednotlivé spojence Německa. Na územích obsazených nebo podřízených Němci začíná okamžitá perzekuce Židů. Výjimkou v tomto ohledu nebylo ani území Jugoslávie. Jugoslávie byla v dubnu 1941 napadena Německem, Itálií a Maďarskem a po krátké válce kapitulovala. Území Jugoslávie bylo následně rozděleno na několik částí. Některé byly přímo připojeny k útočícím státům, některé byly těmito státy okupovány. Na území dnešního Chorvatska a Bosny a Hercegoviny vznikl nový stát, Chorvatský nezávislý stát (Nezavisna država Hrvatska - NDH), který se stal blízkým spojencem Německa. Okamžitě po svém vzniku NDH převzal nacistický přístup k Židům žijícím na jeho území.

Ve své práci jsem se zaměřil na osud Židů v Bosně, kde v roce 1941 žila významná a početná židovská komunita. Důvodem je zejména skutečnost, že tragický osud bosenských Židů není v ČR tak známý a dokumentovaný, jako osud Židů z jiných evropských států. Jejich utrpení je ale

srovnatelné s ostatními a nesmí být zapomenuto. Pokouším se popsat složitou situaci na balkánském poloostrově během II. světové války a ukázat neobvyklou rychlost a krutost, s jakou byla vyřešena židovská otázka v NDH. Situace byla odlišná od jiných evropských států i v tom ohledu, že na rozdíl od ostatních evropských Židů, kteří zemřeli převážně v koncentračních táborech vybudovaných na území Německa, Rakouska, okupovaného Polska a bývalého Sovětského svazu, Židé z Bosny a z dalších území bývalé Jugoslávie byli většinou likvidováni v koncentračních táborech řízených a spravovaných institucemi samotného NDH.

Bosna a Hercegovina, která má dnes rozlohu přes 50 000 km² a 4,5 milionů obyvatel (Mořdava, 1998, s. 48), měla nelehkou historii. Území země bylo již od dob starověkého Říma subjektem zájmů velmocí. Postupně zde o vliv soupeřily Srbsko, Benátky, Uhry a Osmanská říše, které se v polovině 15. století podařilo Bosnu a Hercegovinu zcela ovládnout. Až koncem 19. století, v době všeobecného úpadku Osmanské říše, Bosnu a Hercegovinu nejdříve okupovalo a poté anektovalo Rakousko – Uhersko. V roce 1918 se Bosna a Hercegovina stala součástí Jugoslávie. Na počátku devadesátých let 20. století v rámci procesu rozpadu Jugoslávie země prošla krvavou válkou, kterou označil americký diplomat Richard Holbrooke za jedno z největších evropských selhání Západu (Holbrooke, 1998, s. 21). Dnes je Bosna a Hercegovina samostatným státem, který se stále potýká s dědictvím poslední války, těžkou hospodářskou situací, ale také s etnickými, národnostními a náboženskými problémy způsobenými skutečností, že na jejím území žijí tři konstitutivní národy Bosňáci, Srbové a Chorvaté a 17 dalších národnostních menšin.

V době druhé světové války byla Bosna a Hercegovina dějištěm nejkrvavějších střetnutí mezi okupanty a hnutími odporu, ale také mezi jednotlivými odbojovými skupinami navzájem. Již tehdy vystupovaly mnohé nacionální a etnické problémy, které se následně projeví právě při rozpadu Jugoslávie. V národní tradici téměř všech států vzniklých na území bývalé Jugoslávie hrálo významnou roli partyzánské hnutí, které prakticky svými vlastními prostředky osvobodilo velké části okupovaných území. Do tohoto hnutí se zapojili i někteří Židé, kteří se raději rozhodli postavit se Němcům, Italům a Chorvatům se zbraní v ruce, než skončit v jednom z mnoha koncentračních táborů a čelit jistě smrti. Jejich počty nebyly nikterak velké, ale i jim patří značné uznání. V neposlední řadě je potřeba zmínit zásluhy těch, kteří neváhali a pomáhali v době druhé světové války Židům, kteří patřili mezi jejich známé, sousedy, přátele. Existuje však i řada lidí, kteří pomáhali přežít i zcela neznámým Židům.

1. SITUACE PŘED ROKEM 1941

1.1 Židé v Osmanské říši a Rakousku – Uhersku

Příchod Židů na území Bosny je velmi dobře zdokumentovaný. Rozhodujícím mezníkem byl rok 1492, kdy započalo vyhánění židů ze Španělska a později i z Portugalska. Po svatbě Isabely z Kastillie a Ferdinanda z Aragonie se tento pár rozhodl sjednotit a centralizovat Španělsko. Jejich hlavním cílem bylo vyhnat muslimy z Iberského poloostrova. Následně ale dospěli k závěru, „že chtějí-li mít ve svých zemích homogenní ortodoxní křesťanskou společnost, základem úplného vyhubení hereze je vystěhování Židů.“ (Chazan, 2009, s. 49). Křesťanské státy přitom nebyly pro Židy nejvhodnější cílové země. Jak píše Chazan ve své knize: „Pro většinu z těch, kteří byli vypuzeni z Iberského poloostrova a měli to štěstí, že se mohli vydat kamkoliv, bylo reálnou možností hledat útočiště v rychle se rozvíjející turecké říši, která židovské vyhnance přivítala vcelku vstřícně.“ (Chazan, 2009, s. 120). V osmanské říši v té době vládl Bayezid II. (Mazower, 2000, s. 38). Islám byl od svých počátků celkem tolerantní k ostatním monoteistickým náboženstvím, k židům a křesťanům především. Jedním z důvodů bylo i to, že islám je mladší náboženství inspirované v mnohém judaismem a křesťanstvím. Mezi proroky islámu patří kromě Mohameda také Ježíš a Abrahám. Sám Mohamed říkal, že jinověrci (rozuměj křesťané a židé) mohou pobývat na území, která on obsadil, musí však platit zvláštní daň. Proto nebylo pro Osmany ideologickým problémem přijmout jinde nežádané Židy. Velké množství z těch Židů, kteří se usadili v Osmanské říši, se rozhodlo žít na území Bosny. Konkrétně v Sarajevu vznikla početná komunita, která tvořila zhruba 10% obyvatel města. Tito Židé se označovali jako Ladino (španělští) nebo také jako sefardští Židé. Ti si „i v nové domovině uchovávali své původní zvyky a zvláštní podobu španělského jazyka.“ (Hladký, 1996, s. 32). I když Osmané tolerovali ostatní náboženství, „vyžadovali absolutní politické a sociální podřízení“ (Dějiny, 1998, s. 120). Po okupaci Bosny a Hercegoviny Rakouskem – Uherskem v roce 1878 přišli do Bosny i aškenázští Židé z ostatních území monarchie, kteří byli většinou vzdělaní a znali v záležitostech, jakými byl zahraniční obchod, ale také medicína. Potvrzuje to i údaj, že koncem 19. století byli všichni lékaři v Sarajevu Židé. Tyto dvě skupiny vytvořily i přes počáteční jazykovou bariéru dobře organizovanou a fungující židovskou komunitu. Celkem bylo v Sarajevu osm synagog, z toho sedm patřících sefardským Židům a jedna patřící aškenázským Židům (Karpatský, 2001, s. 145).

Dobré vztahy udržovali i s těmi, kteří vyznávali jiná náboženství, což dokládá i případ z roku 1820. Tehdy se Židé z Travniku stali obětí vydírání místního vládce. Vzhledem k tomu, že nebyli bohatí, obrátil se tento vládce na Židy v Sarajevu, aby za ně zaplatili. Za židovskou komunitu se však postavila komunita muslimská, která zorganizovala petici a dotyčný vládce následně od vydírání upustil (Karpatský, 2001, s. 146).

Židovská komunita zůstává aktivní i po 1918, kdy v jihovýchodní Evropě vznikl nový stát Srbů, Chorvatů a Slovinců.

1.2 Království SHS

Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (dále jen SHS) vzniklo 1. prosince 1918. Součástí tohoto nově vzniklého státu se stala i Bosna a Hercegovina. Celé Království SHS mělo téměř 12 milionů obyvatel a rozlohu téměř 250 000 km² (Dějiny, 1998, s. 387). Co se týče počtu Židů, podle sčítání lidu z roku 1921 bylo v nově vzniklém království celkem 64 753 Židů. Podle sčítání, které provedlo Sdružení rabínů v roce 1924, jich však bylo 73 266. Počet Židů v Bosně a Hercegovině byl odhadován na 14 500, v samotném Sarajevu kolem 10 000 (Romano, 1980, s. 573).

Králem se stal Alexandr I. Karadjordjević. Národnostní a náboženská situace nového státu byla velmi komplikovaná. Většina jihoslovanských národů prošla v 19. století emancipačními procesy, přičemž na sebe narážely především myšlenky Velkého Srbska a Velkého Chorvatska. Nejlépe situaci vystihuje popis v Dějinách Jihoslovanských zemí: *„Království SHS tak zahájilo svou existenci jako hluboce rozpolcená země s ostře odlišnými historickými tradicemi a politickými silami, připravenými této nejednotnosti využívat. Etnické složení státu nebylo v souladu se státně historickými územími.“* (Dějiny, 1998, s. 388). Území dnešní Bosny a Hercegoviny nebylo v tomto směru výjimkou. Kromě již zmíněné židovské komunity v Sarajevu a v jiných městech zde byly další tři velké národnosti a tři velké víry. Muslimové, Srbové, kteří se hlásí k pravoslaví a Chorvaté, kteří jsou převážně katolíky.

1.3 Královská diktatura

Důležitým mezníkem v dějinách nového státu se stal rok 1929. Dne 6. ledna, tedy na pravoslavné Vánoce, provedl král Alexandr státní převrat, zrušil ústavu a rozpustil parlament. To vše pod heslem, že mezi králem a jeho lidem nesmí být více prostředníků (Dějiny, 1998, s. 417). Vše se dělo s vědomím Francie, která byla nejdůležitějším zahraničním spojencem. Nastalo období takzvané královské diktatury. Byla zavedena cenzura, zakázána činnost několika stran, včetně Komunistické strany Jugoslávie. Došlo také ke změně názvu země. Z původního Království Srbů, Chorvatů a Slovinců se stalo Království Jugoslávie.

Někteří politici odešli ze země, mezi nimi byl i poslanec za Chorvatskou stranu práva Ante Pavelić. Pavelić se narodil 14. července 1889 v obci Brodina nedaleko hercegovského města Konjic. V roce 1915 ukončil studium práv a politice se začal věnovat jako novinář v časopisu Hrvat. Stal se tajemníkem Chorvatské selské strany a podporu našel u "*mladších příslušníků své strany, sdružených v Chorvatské pravašské republikánské mládeži (Hrvatska pravaška republikanska omladina)*" (Tejchman, 1989, s. 39). Po vzniku královské diktatury utekl do Itálie, kde v roce 1930 založil Povstalecké (ustašské) chorvatské osvobozené hnutí. „*Ustaša vznikla jako teroristická organizace s krajně pravicovým a extremistickým programem. Jádrem organizace tvořili studenti, úředníci, bývalí důstojníci, intelektuálové a několik mnichů a kněží.*“ (Dějiny, 1998, s. 419). Ustaša měla dokonce i výcvikové tábory v Itálii a Maďarsku, kde se cvičili dobrovolníci pro teroristické akce proti jugoslávským cílům. V roce 1932 vydal Pavelić stanovy a ustašovské hnutí charakterizuje jako "*revoluční hnutí, mající za úkol ozbrojeným bojem osvobodit Chorvatsko z cizího jarma a přeměnit je ve zcela samostatný a nezávislý stát, zahrnující celé chorvatské historické území.*" (Tejchman, 1989, s. 40). O rok později, v roce 1933, vypracoval A. Pavelić Zásady (Načela), které tvoří ucelený program ustaši. Navrhuje i podobu státu jak si jej představuje. Hlavní je třídní smír, který má být realizován skrze korporace. Tato představa je v zásadě shodná s fašistickými představami o "novém pořádku" (Tejchman, 1989, s. 40). Poprvé také mluví o územních požadavcích, které zahrnovaly celé území Chorvatska, Bosnu a Hercegovinu a Sandžak.

Právě ustaša stála za atentátem na krále Alexandra, který se odehrál 9. října 1934 v Marseille. Král Alexandr přijel tehdy na oficiální návštěvu Francie. Když odjížděl z přístavu, byl na něj spáchán atentát Vlado Georgievem. Ten byl na místě zabit francouzskou policií a rozvášněným davem. Na následky atentátu zemřel kromě krále Alexandra také francouzský ministr zahraničí Louis Barthou. Kromě ustašovců za atentátem stáli i italští fašisté a němečtí nacisté, přičemž především Itálie viděla v Jugoslávii překážku ve svých územních požadavcích na Istrii a v Dalmácii. Tehdejší jugoslávská vláda podala podnět ke Společnosti národů a požadovala také prošetření zapojení cizích států do atentátu. *„Odpovědnost Německa a Itálie se vůbec neprojednávala a sama bělehradská vláda svou žádost nakonec stáhla.“* (Dějiny, 1998, s. 426). Na trůn nastoupil Alexandrův syn Petr II., kterému bylo v té době pouhých 11 let. Po dobu jeho nezletilosti měla vykonávat královská práva regentská rada. Mezi její členy se řadil regent Pavel Karadjordjević, který byl bratrancem králem Alexandra a měl v regentské radě největší vliv.

Po smrti krále Alexandra se začala postupně měnit zahraniční politika Jugoslávie. Počala se odklánět od Francie a navazovala stále větší obchodní a politické styky s Německem. Vzrůstající obchodní styky se projevovaly i tím, že před dubnem 1941 pracovalo v Německu přes 10 000 pracovníků z Jugoslávie (Pavlowitch, 2008, s. 9). V roce 1936 našlo v Německu odbyt především obilí, až třetina jugoslávského exportu potravin skončila právě v Německu. Hlavním strůjcem této politiky byl předseda vlády Milan Stojadinović. Podařilo se mu také narovnat vztahy s Bulharskem (Dějiny, 1998, s. 436). Jeho pozici však oslabily události koncem roku 1938. Povzbuzen svými úspěchy v zahraniční politice, vypsál nové volby. V nich získala celých 45 % Chorvatská selská strana vedená Vladko Mačekem. Již zmíněný princ Pavel se obával národnostních rozporů mezi Srby a Chorvaty, které podle něj připomínaly krizi mezi Čechy a Slováky. Vybral proto za premiéra Dragišu Cvetkoviće, který působil ve funkci ministra a vedl provládní odbory. Cvetković nebyl příliš zkušeným politikem, byl však velmi loajální vůči princovi Pavlovi a byl také ochotný k dohodě s Chorvaty. Snaha o kompromis s Chorvaty vycházela z obav před růstem extremismu v řadách Srbů a Chorvatů, včetně posilování vlivu zmíněné ustaši. Dne 26. srpna 1939 došlo k podepsání dohody mezi Cvetkovićem a Mačekem, která změnila územní uspořádání Jugoslávie a zřídila chorvatskou bánovinu. Do té připadlo i celé území Hercegoviny.

Dne 1. září 1939 napadlo nacistické Německo Polsko a začala II. světová válka. Dne 3. září 1939 vyhlásily válku Německu Francie a Spojené království. Jugoslávie vyhlásila neutralitu a „*současně proklamovala, že hodlá udržovat přátelské styky s oběma bojujícími stranami.*“ (Dějiny, 1998, s. 439). Původně se snažila zachovávat blízké vztahy s odpůrci Osy, zejména s tradičním spojencem Francií. Ta ale neměla Jugoslávii co nabídnout. Německo si přálo situaci uklidnit, jak říkal generál Keitel: "*hlavní zájem Německa je udržet za každou cenu na Balkáně klid*" (Tejchman, 1982, s. 44). Situace se však vyvinula jinak, zejména když se B. Mussolini rozhodl jednat na Balkáně samostatně. V listopadu 1939 přistoupilo Rumunsko a Bulharsko k Ose, následně bez předchozí konzultace s Německem přepadla Itálie Řecko. Válka se přenesla na Balkán a tlak na Jugoslávii se stále stupňoval. Adolf Hitler chtěl získat Jugoslávii na svou stranu i kvůli chystanému útoku na Sovětský svaz. Tento zájem proklamoval již ve své knize *Mein Kampf*, kterou napsal počátkem dvacátých let 20. století, když byl vězněn. „*Hitler byl ochoten garantovat územní celistvost Jugoslávie a poskytnout záruky, že nebude vyžadovat ani jugoslávskou vojenskou pomoc, ani průchod vojsk přes jugoslávské území.*“ (Dějiny, 1998, s. 440). Dokonce nabízel Jugoslávii významný řecký přístav Soluň. V této situaci a pod takovým nátlakem bylo obtížné udržet nestrannost. Prostřednictvím italského ministra zahraničí Ciana začala jednání o přistoupení Jugoslávie k Ose. Za takovýchto okolností vstupovala Jugoslávie do osudového roku 1941.

2. ROK 1941 V JUGOSLÁVII

2.1 Přistoupení Jugoslávie k Ose

I na začátku roku pokračovaly námluvy Jugoslávie s Německem a Itálií. Do těchto jednání se snažila vstoupit Velká Británie, potažmo Spojené státy. Prezident Roosevelt psal do Bělehradu princovi Pavlovi, že *„Spojené státy se nedívají do přítomnosti, ale také do budoucnosti a svět sympatizuje s každým národem, který se postaví vojenskému či diplomatickému tlaku zrádných velmocí“* (Tejchman, 2008, s. 237). Možnosti Velké Británie, či Spojených států, které formálně nebyly ve válce, však byly omezené. Pouhé nabídky směřující do nejisté budoucnosti neměly v tomto směru příliš šancí na úspěch. V únoru roku 1941 přijeli předseda vlády Cvetković a jeho ministr zahraničí Cincar – Marković do Berlína k přímým jednáním s Hitlerem a Ribbentropem. Zde *„Hitler zcela jednoznačně prohlásil, že pro něj musí být postoj Jugoslávie jasný, že Bělehrad nemůže stát stranou a nestarat se, co se děje v jeho sousedství“* (Tejchman, 2008, s. 238). Potvrdil také, že Jugoslávie zůstane zachována v současných hranicích a Německo nebude vyžadovat povolení průchodu a ani nebude potřebovat jakoukoliv jinou jugoslávskou vojenskou pomoc. Koncem února vyjádřil princ Pavel souhlas s návštěvou Berlína. Dne 2. března 1941 překročili Němci hranice Bulharska a Jugoslávie se dostala pod ještě větší tlak. Za této situace odjel princ Pavel do Hitlerova sídla Berchtesgadenu, kde jej vůdce několik hodin přesvědčoval, aby Jugoslávie přistoupila k paktu tří. Hitler opět slíbil, že nebude vyžadovat právo průchodu. Pavel argumentoval tím, že Jugoslávie nemůže vstoupit do svazku s Itálií, protože ta byla jedním ze strůjců atentátu na jugoslávského krále v Marseille v roce 1934. Jednání tak skončila bez jasného výsledku. Po návratu do Bělehradu svolal regent Pavel jednání korunní rady. Většina významných ministrů argumentovala pro vstup do Osy. Ministerský předseda Cvetković se choval zdrženlivě a byl spíše proti přistoupení k Ose. Místo toho navrhoval podepsat s Německem smlouvu o přátelství. Nakonec se korunní rada rozhodla přistoupit k Ose, pokud Německo a Itálie splní všechny její podmínky. Tedy nepožadování práva průchodu, záruka jednoty Jugoslávie a slib získání Soluně po ukončení války. Po dalších jednáních potvrdil Ribbentrop jugoslávské záruky. Dne 17. března 1941 se korunní rada sešla, aby rozhodla, že je Jugoslávie ochotna přistoupit k paktu tří. Dne 20. března toto rozhodnutí potvrdila i vláda, proti byli pouze tři ministři, z nichž dva na protest podali demisi. A tak *„dne 25. března 1941*

odpoledne podepsali Cvetković a Cincar – Marković ve vídeňském Belvederu dohodu o přístupu Jugoslávie k paktu tří.“ (Tejchman, 2008, s. 253). Členové vlády a korunní rady se domnívali, že udělali vše, co se dalo, aby předešli otevřené vojenské konfrontaci. Nepočítali však s vlnou lidového odporu, který se v zemi zdvihl. Zahrnoval řadu politických směrů od levice (zejména komunistů) až po některé důstojníky v armádě. Proběhly i masové protesty v jugoslávských městech, největší v Bělehradě, Kragujevci a ve slovinské Lublani. Odpor k přistoupení Jugoslávie k Ose byl i v zahraničí, zejména ve Velké Británii. Ministerský předseda Winston Churchill psal britskému velvyslanci v Bělehradě ať „*naléhá, otravuje a kouše Pavlovy ministry.*“ (Tejchman, 2008, s. 255). Kromě běžných politických prostředků byla rozehrána i špionážní hra. Britský ministr zahraničních věcí Antony Eden úkoloval britskou tajnou službu, aby se nezdráhala použít jakékoliv prostředky ve snaze o vyvolání převratu. Stejně tak sovětská NKVD měla na příkaz lidového komisaře Molotova a samotného Stalina podporovat snahy o převrat. K tomuto převratu také skutečně došlo.

2.2 Převrat v Bělehradě

„Dne 27. března 1941 v časných ranních hodinách provedlo osm tisíc vojáků bělehradské posádky, především příslušníků královské gardy a leteckých pluků, s 60 tanky a 60 děly vojenský převrat.“ (Tejchman, 2008, s. 255). Vlády se ujal neploetý Petr, který také vystoupil k národu v rozhlase. Vláda odstoupila a princ Pavel abdikoval a s rodinou odcestoval do Řecka. V nové vládě zasedli někteří ministři ze staré vlády. Vláda se tak potýkala s vnitřní nejednotností. Na jedné straně ujistila prostřednictvím svých velvyslanců Řím a Berlín, že Jugoslávie dostojí svým závazkům vůči Ose. Na druhé straně uvědomila Moskvu, že je připravena bránit se případnému útoku Německa a že odmítne dodávky zbraní z Británie. Tím vyjádřila zájem o dodávky zbraní ze Sovětského svazu. Němci snadno rozluštili tajné depeše odesílané z Bělehradu do Moskvy, což nové vládě nesporně uškodilo. Bez ohledu na tyto aktivity však Hitler již 27. března 1941 prohlásil, že je připraven Jugoslávii vymazat z mapy a ať jeho generálové připojí plány na obsazení Jugoslávie k plánům na přepadení Řecka. Hitler pro svůj útok snadno získal i Mussoliniho. Ten podpořil chorvatský separatismus, který reprezentoval Ante Pavelić, žijící v Itálii. Souhlas vyjádřil i Miklós Horthy, když bylo Maďarsku slíbeno připojení Vojvodiny a dalších jugoslávských území k Maďarsku. Bulharsko se nemělo přímo účastnit, mělo pouze

přesunout své jednotky na hranice s Tureckem. I jemu však bylo přislíbeno jisté území, konkrétně Makedonie. Co se týkalo Rumunska, s tím Hitler pro útok na Jugoslávii nepočítal. Rumuni měli pouze hlídkovat u hranic se Sovětským svazem. Útok vypracoval náčelník OKW Alfred Jodl, plán byl nazván operací Marita.

2.3 Útok na Jugoslávii

V noci na 5. a 6. dubna 1941 došlo k obsazení oblasti kolem Železných vrat, aby se předešlo zničení této důležité přehrady a zůstala zachována splavnost Dunaje. Dne 6. dubna začala Luftwafe bombardovat Bělehrad. Útok byl zahájen bez formálního vypovězení války a Němci shodili na hlavní město Jugoslávie 400 tun bomb (Manošek, 2007, s. 26). Pozemního útoku se zúčastnilo 24 německých, 23 italských a 5 maďarských divizí. Letecké síly disponovaly 2200 letadly. Dne 12. dubna 1941 byl dobyt Bělehrad. Jugoslávská armáda se zmožila jen na slabý odpor. Vojenská technika byla značně zastaralá a například část letadel a tanků nefungovala vůbec. Z předpokládaného počtu 1,7 milionů mužů se podařilo zmobilizovat pouhých 600 000. Král a vláda utekli do Černé Hory a později odletěli z Kotoru do Řecka. Dne 17. dubna podepsal generál Kalafatović jménem již neexistující vlády kapitulaci v budově bývalého československého velvyslanectví, kde sídlilo velitelství 2. německé armády. Podle M. Tejchmana Němci vykázali 151 padlých a 392 raněných, Jugoslávie měla 9000 mrtvých, z toho 5000 obětí z řad civilního obyvatelstva Bělehradu, kteří nepřežili německé bombardování. Do zajetí padlo 334 000 vojáků.

2.4 Rozbití Jugoslávie

Němci rozhodli, že v Jugoslávii vystačí s malým množstvím vojáků. Jejich hlavním sídlem se stal Bělehrad. Němci přímo ovládali také oblasti bohaté na suroviny, například části Kosova a Banát. Anektovali také bývalé Kraňsko a jižní Štýrsko na území dnešního Slovinska. Do Bělehradu byl poslán nacistický státní aparát včetně SS, abwehru, SD a gestapa. V srpnu roku 1941 vznikla kolaborantská vláda vedená Milanem Nedićem. Ten nekolaboroval ani tak z přesvědčení ve fašismus či nacismus, ale kvůli svému odporu ke komunistům a snaze zabránit jejich povstání. Vznikly také kolaborantské vojenské jednotky, které měly podpořit německé okupační síly.

Daleko větší území Jugoslávie obsadila Itálie. Té připadla Dalmácie a černohorské pobřeží, včetně Boky kotorské. Dále byly obsazeny jižní části Slovinska, včetně hlavního města Lublaně. I zde vznikl kolaborantský poradní sbor. Části Kosova, Makedonie a Černé Hory, kde žila početná albánská menšina, byly připojeny k okupované Albánii. Bulharsko okupovalo Makedonii a některé části Srbska. Nejmenší území si zabralo Maďarsko, které získalo Vojvodinu, Bačku, Baranju a další menší oblasti. Co se týče samotné Bosny a Hercegoviny, ta byla zařazena do nově vzniklého kolaborantského chorvatského státu.

2.5 Vznik Nezávislého chorvatského státu

Nezávislý chorvatský stát (Nezavisna država Hrvatska – NDH) byla jediným samostatným územním celkem, který vznikl na území okupované Jugoslávie. Vznikl 10. dubna 1941, v den vstupu německých vojsk do Záhřebu. Vyhlásil ho ustašovský předák Slavko Kvaternik. Ostatní fašistické mocnosti jej uznali 15. dubna 1941. Rozkládal se na území o rozloze 100 000 km² a měl 6,5 milionu obyvatel. Co se týče rozlohy, území Bosny a Hercegoviny tvořilo téměř polovinu celého území Nezávislého Chorvatského státu (51 000 km²) (Imamović, 1998, s. 345). Národností složení bylo velmi různorodé. Největším národem byli Chorvaté, kterých bylo 3,4 milionů. Srbů byly 2 miliony, muslimů bylo půl milionu, pak zde byly německé a maďarské menšiny se 140 tisíci a 70 tisíci obyvateli. Ihned po vyhlášení Chorvatského státu přicestoval z Itálie Ante Pavelić, který se ujal vlády. Kvaternik se stal Pavelićovým zástupcem a ministrem obrany. Dalším významným představitelem ustašovské vlády byl Mile Buda, který zastával funkci ministra kultury a vzdělání. Významná místa ve vládě měli i bratři Kulenićové Osman a Đžafer. Ti byli členy předválečné strany JMO, tedy Jugoslávské muslimské organizace. Tato organizace vznikla v roce 1919 v Sarajevu. Ustašovcům se nepodařilo nikdy plně zavést vlastní správní systém, proto se opírali o dosavadní jugoslávské aparáty, včetně četnictva. Sám Pavelić, který zastával funkci vůdce státu (poglavnik), „vládl někdy terorem, někdy intrikami a někdy prostřednictvím hitlerovců.“ (Tejchman, 2008, s. 298). Raul Hilberg srovnává NDH se Slovenským štátem a píše: „Pouze na Slovensku a v Chorvatsku monopolizovali extremisté vládní moc od počátku. Jednalo se ale o satelity Německa, které potřebovalo na Slovensku nacionalisty Hlinkovy strany a v Chorvatsku ustašovské hnutí, a za to jim nabídlo na oplátku jediný způsob jak přežít.“ (Hilberg, 2002, str. 86). Pavelić měl podporu mezi nižší měšťanskou

vrstvou, ale také mezi církevní hierarchií. Ustaša se charakterizovala nikoliv jako fašistická organizace, ale jako organizace národní. Hlavním heslem státu bylo „Pro vlast připraveni“ (Za dom spremni).

Nezávislost Chorvatského státu byla v mnoha směrech pouze omezená, což dokazovala i přítomnost italských a německých vojsk na území NDH. Ta okupovala části Chorvatska a Bosny a Hercegoviny. Téměř středem NDH vedla linie mezi italskou a německou okupační zónou. Dne 18. května 1941 byla podepsána dohoda mezi Pavelićem a Italy, že italská armáda má možnost kontrolovat část Chorvatska a má i právo průchodu přes území NDH. I Německo mělo v Chorvatsku své zájmy, které byly formalizovány v separátní dohodě s NDH (uzavřené dne 6. května 1941).

Pro Židy měla demarkační linie vedená středem NDH obrovský význam. Jak známo italský fašismus nebyl zaměřen antisemitsky. Mnoho Židů se tedy pokoušelo zachránit útekem na jih.

První měsíce Chorvatského státu se nesly v duchu budování nových institucí, včetně vojenských. Zpočátku nechtěli Němci a Italové připustit vznik samostatné chorvatské armády. To se změnilo ve chvíli, kdy Německo napadlo Sovětský svaz (22. června 1941). Kromě chorvatských jednotek, které odešly přímo bojovat na východní frontu, vznikla i chorvatská Domobrana. Do ní byl vstup nejdříve dobrovolný, od roku 1942 se řídil zákonem o všeobecné branné povinnosti. Mezi nejobávanější patřily jednotky ustašovské milice (Ustaška vojnica). Ta vznikla po vzoru italských černých košil a byla podřízena ministerstvu vnitra. Muslimové také zakládali své vlastní jednotky, které vedl Muhamed Hadžiefendić. Co se týče vztahu NDH k muslimům, byl úplně opačný než vůči Židům a Srbům. Obdobně vstřícný postoj zastávali i Němci. Říšský vůdce SS Heinrich Himmler se dokonce v roce 1943 dohodl s Velkým Muftím z Jeruzaléma, že utvoří jednotky SS složené z muslimských bojovníků. První oddíly byly formovány v roce 1944. I přes tuto skutečnost nelze vliv muslimů na samotnou genocidu Židů v Bosně přeceňovat.

Ustaša získávala monopol v tisku a na kulturní scéně. V této době také začínají první protižidovská a protisrbská nařízení. *„Do dějin se NDH během své krátké existence zapsala především neobvyklou krutostí. První zákon, který Pavelić podepsal již 17. dubna 1941, bylo nařízení na ochranu národa a státu. V dalších dnech byly vydány protižidovské zákony a řada*

administrativních opatření diskriminujících Srby.“ (Dějiny, 1998, s. 455). Co se týče židovské otázky, již v dubnu 1941 vyhlásil ministr vnitra NDH Andrij Artuković, že Vláda NDH vyřeší židovskou otázku stejným způsobem, jako tak učinila třetí říše (Romano, 1980, s. 578). Také Ante Pavelić ve svém projevu ze 14. srpna 1941 ve Vukovaru vytyčil politiku tak, že Nezávislý chorvatský stát má být očištěn od Židů a Srbů, pro které tu nezůstane místo (Savich, 2000).

Nezávislý chorvatský stát měl od počátku vnitropolitické problémy, které vznikaly z jeho iluzorní nezávislosti. Na podzim roku 1942 se skupina kolem Kvaternika pokusila o puč proti Pavelićovi. Požadovali, aby se Chorvatsko stalo protektorátem Německa, které by je ochránilo před přílišným italským vlivem. Puč sice neuspěl, ale na počátku roku 1943 se Němci rozhodli převzít kontrolu nad velkým územím NDH a začlenili ustašovskou Domobranu do německé armády. Ještě větší oslabení Nezávislého chorvatského státu nastalo poté, co Itálie opustila Osu. Ustašovské jednotky se sice pokusily obsadit území opuštěná italskými vojáky, velký úspěch ale neměly. Po osvobození Bělehradu se někteří ustašovci snažili jednat s Brity nebo Američany, jednání však nebyla úspěšná. Dne 8. května 1945 byl osvobozen Záhřeb a NDH zanikl. Velké skupiny ustašovců se pokoušely utéci přes Rakousko do amerického sektoru, byly však obklíčeny Titovými jednotkami a zabity, případně souzeny. To je případ Slavka Kvaternika, který byl zajat americkými vojáky a vydán do Jugoslávie. Tam byl v roce 1947 popraven. Samotnému Pavelićovi se podařilo uniknout do Latinské Ameriky. Tam byl zraněn při atentátu, v roce 1959 zemřel v madridské nemocnici. K odpovědnosti za atentát se nikdo nepřihlásil a dodnes zůstává předmětem spekulací. Podobně se podařilo uniknout i ministru vnitra NDH Andriji Artukovićovi, který se přes Rakousko dostal až do Spojených států amerických. Tam byl zatčen až v roce 1984, kdy byl vydán do Jugoslávie a odsouzen k trestu smrti. Zemřel ve vězení v Záhřebu v roce 1988 přirozenou smrtí. Podobný osud měl i Dinko Šakić, jeden z velitelů koncentračního tábora Jasenovac. Po válce utekl do Argentiny, ze které byl v roce 1998 vydán k soudu do Chorvatska. Odsouzen byl k 20 letům vězení a zemřel v roce 2008 v Záhřebu.

3. ANTISEMITSKÁ PROPAGANDA NA ÚZEMÍ BOSNY A HERCEGOVINY

Antisemitismus neměl v Jugoslávii takovou tradici jako například v západní Evropě. Jugoslávie jako jedna z prvních, společně s Československem, přijala Židy z Německa po roce 1933 (Holocaust, 2001, s. 520). Pod vlivem nacismu se ještě před okupací na území Jugoslávie objevovaly antisemitské útoky, které organizovali spíše jednotlivci. V Sarajevu vycházel například časopis *Svoj Svome* (Svůj svému) (Spomenica, 1966, s. 214), který vydávaly obchodní kruhy. Vyzýval především muslimy k bojkotu židovského zboží.

Po kapitulaci Jugoslávie docházelo ze strany ustašovců nejdříve k zabavování židovského majetku. V zásadě se dá říci, že se tak dělo především pomocí krádeží a útoků proti jednotlivým osobám. S tímto rostla i intenzita protižidovské propagandy. Ta se odehrávala prakticky ve všech médiích, ať už se jednalo o noviny, rozhlas, film nebo divadlo. Konaly se i demonstrace proti Židům. Bylo vydáváno velké množství antisemitských knih. Jednalo se buď o knihy sepsané domácími autory či o překlady zahraničních antisemitských autorů.

Co se týče chorvatských antisemitských teoretiků, lze uvést alespoň pár příkladů. Julil Makanec psal brožuru *Politická ústava*. V ní uváděl, že celá Evropa je ohrožena přívalem různých cizích ras, ze kterých je židovství to nejnebezpečnější pro evropské národy, především pro Němce. Proto vznikly v národním socialismu zákony, které brání míšení Židů a Němců. B. Dragonič psal v brožuře *Tajné společenství zednářství, židovství a marxismu* (Spomenica, 1966, s. 219), že přišel čas zúčtování se zednářstvím a židovským morem, který se musí odstranit z celé Evropy. Autor, který používal pseudonym sv. Gabriel, psal, že se Evropa s příchodem národního socialismu obnovuje a v této nové Evropě je nejdůležitější vyřešit židovskou otázku. Tato židovská otázka se vyřeší jedině úplnou likvidací Židů v Evropě (Spomenica, 1966, s. 220).

V hlavním městě Bosny a Hercegoviny Sarajevu se snažila antisemitská propaganda přizpůsobit místním podmínkám v rámci chorvatského státu. Kromě obecné propagandy proti Židům existovala i konkrétní domácí propaganda. V Sarajevském novém listu (*Sarajevski novi list*) byl publikován článek „Největší nebezpečí nové doby – Židovství“. Psalo se v něm, že: „*musíme*

pomáhat Německu a Adolfu Hitlerovi v boji proti Židům v Evropě a Americe“. Jako příklad velkého nebezpečí Židů uváděl tento článek několik příkladů snahy Židů o získání nadvlády (Spomenica, 1966, s. 211).

Antisemitskou propagandu publikoval rovněž sarajevský Katolický týdeník (Katolički tjednik). Tyto noviny se charakterizovaly jako nepolitické, přesto oslavovaly Němce, NDH a kritizovaly Židy. Vyskytovaly se v nich články, které vyzývaly ke zničení současného kapitalistického systému, který zavedli Židé a svobodní zednáři.

V jiném článku se psalo, že je nesporné, že Židé, tento malý národ, který je rozšířen všude po světě, je pronásledován božím trestem, který na sebe sami uvalili. Židé podle tohoto článku chtějí ovládnout celý svět a vzali si samotného ďábla jako svého pomocníka. Byli to Židé, kteří vymysleli komunismus a marxismus. Řídí dělnické hnutí a jsou to největší neznabozi (Spomenica, 1966, s. 214). Mezi velké stoupence ustašovců patřil i sarajevský arcibiskup Sárić, který nikterak neprotestoval proti článkům v katolickém tisku, spíše naopak. Osobně chválil ustašovské předáky. Prakticky ve všech letáčích či člancích z té doby se opakovalo spojení Židů se svobodnými zednáři a komunisty. Spojení Židů se svobodnými zednáři se objevovalo i na antisemitských plakátech, jak je vidět na fotografii v příloze č. 1.

Po prvních vlnách ustašovských útoků, které se týkaly především majetných Židů, započaly útoky i na obyčejné Židy, například řemeslníky. Docházelo tedy k dílčím úpravám antisemitské propagandy, kdy již nebyl jako ospravedlnění těchto útoků uváděn majetek, ale pouze samotná rasa. Marko Puk ve svém článku psal: *„podle principů nového řádu, který také definuje právní uspořádání, je zájem společnosti jako takové to řešení, které říká, že Židé jsou rasa, kteří se zajímají pouze o sebe, nestojí o blaho společnosti, proto by měli být vyloučení ze společnosti. Mělo by být zakázáno míšení židovské krve s čistou árijskou rasou“* (Spomenica, 1966, s. 215).

Po odvezení Židů do táborů ustala propaganda a o Židech se prakticky nemluvalo. Dne 4. 8. 1942 přesto doporučilo ministerstvo vnitra NDH, že je stále nutné psát o špatném vlivu Židů. I nadále existovala potřeba zdůrazňovat boj proti vnějším a vnitřním nepřátelům, kdy Židé patřili k jednomu z nejhorších vnitřních nepřátel chorvatského státu. I přes toto nařízení se protizidovské

články či pamflety příliš nevyskytovaly. Většina Židů ze Sarajeva či jiných měst Bosny byla již deportována do koncentračních táborů či přímo zavražděna.

V hlavním městě NDH se podle německého vzoru ovšem ještě v roce 1942 konala velká výstava o Židech. Výstava byla ohlášena pod názvem: *Židé, řešení židovské otázky v Nezávislém chorvatském státu*. Výstava informovala, jak Židé ovládli Chorvatsko a Bosnu a způsobili Chorvatům obrovská příkoří. Na výstavě se objevovaly i klasické stereotypy, například že Sovětský svaz je pod nadvládou Židů a veškerý průmysl ve Spojených státech amerických také ovládají Židé (Savich, 2012).

4. PROTIŽIDOVSKÉ ZÁKONY

První protižidovské zákony byly přijaty ještě v královské Jugoslávii na podzim roku 1940. Jeden ze zákonů zakazoval Židům pracovat ve velkoobchodech, druhý zakazoval Židům studium na vysokých školách (Tejchman, 2008, s. 356). Konkrétně se tyto zákony nazývaly: *Výnos o opatřeních týkajících se Židů zabývajících se předměty lidské výživy* a *Výnos o zápisu osob židovského původu ke studiu na univerzitě, vysokých školách na úrovni univerzity, na vyšší, střední, učitelské a jiné odborné školy*. Druhý jmenovaný zákon zaváděl kvóty pro židovské studenty a to podle procenta židovských obyvatel v daném městě. S ostrou kritikou obou zákonů přispěchal Svaz židovských obcí Jugoslávie, objevil se však i odpor z řad nežidovských obyvatel. Jak uvádí D. Karpatský, jednalo se například o studenty z Bělehradu, kteří protestovali proti diskriminaci svých židovských spolužáků (Karpatský, 2001, s. 145).

Tyto zákony byly schváleny pod nátlakem pravicových skupin v Jugoslávii, zejména fašistů v Chorvatsku, katolických stran ve Slovinsku a německých menšin. Stojadonovićova vláda se tímto krokem snažila přiblížit nacistickému Německu. Přesto k přijetí dalších zákonů do okupace nedošlo.

Až NDH začal důsledně kopírovat své nacistické vzory. K vydání prvních zákonů došlo již v dubnu 1941, kdy byly vydány „*zákony o rasové čistotě, kterými byli Židé zbaveni všech práv a stali se cílem ničím neomezovaného násilí*“ (Tejchman, 2008, s. 357).

Zákonné předpisy a nařízení byly vydávány centrálně pro celý NDH v Záhřebu, existovaly však i jednotlivé místní předpisy. Ty vydávaly místní ustašovské orgány, například pro Sarajevo nebo pro oblast Bosny. Někdy se stávalo, že místní ustašovské instituce vydaly předpisy dříve, než vláda v Záhřebu.

4.1 Zabavování židovského majetku a příslušné zákony

Ihned po vstupu Němců a ustašovců do Sarajeva začalo rabování, ničení a krádeže židovského majetku. V první fázi se jednalo o pouhé rabování, kradeny jsou dokonce dveře, okna a střechy

židovských budov. Až po určité době následovaly organizované aktivity, ke kterým byly přijaty potřebné předpisy a nařízení. První protižidovské zákony se týkaly židovského majetku. Mezi tyto zákony patřil „Předpis městského velení“, podle kterého židovští obchodníci museli prodávat své zboží německým vojákům se slevou 20%. Dne 1. května 1941 byl vydán předpis, který jmenoval zmocněnce z ustašovských řad k dohledu nad židovskými podniky a obchody. I když předpis hovořil pouze o obchodních zařízeních, byl rozšířen i na ostatní židovské organizace, mimo jiné na sportovní, kulturní a vzdělávací. Z dostupných dokumentů vyplývá, že těchto ustašovských zmocněnců bylo jmenováno 303. V Sarajevu byl hlavním ustašovským dozorcem jmenován Josip Zubić.

Zmocněnci byli jmenováni i do sefardských a aškenázských židovských obcí. Ustaša nechtěla tyto obce ihned zakázat. Prvním důvodem byla skutečnost, že tyto židovské obce sloužily jako prostředníci pro plnění příslušných předpisů a nařízení, kterými se měli Židé v Sarajevu řídit. Druhým důvodem byla skutečnost, že prostřednictvím židovských obcí bylo zajištěno zásobování sběrného tábora v Krušici potravinami.

Dne 31. května 1941 vyšel předpis, podle kterého se nájemné ze židovských bytů a podniků nemělo odevzdávat vlastníkovi, ale příslušnému ustašovskému úřadu. Přitom tento příkaz vydal Záhřeb až o téměř tři měsíce později, v srpnu roku 1941. Došlo také k odkupům židovského majetku, a to především ustašovskými předáky, za velmi nevýhodných podmínek pro Židy. Podle dostupných údajů byl tento majetek prodán za 188 mil. chorvatských kun, přičemž jeho skutečná hodnota byla až 1,5 mld. chorvatských kun. Další velmi tvrdou formou okrádání bylo prodávání propustek ze Sarajeva za velmi vysoké sumy. Ustašovští vojáci si pak počkali na dotyčného Žida za městem při jeho odchodu a oloupili ho o jeho zbývající majetek. Celých 1 000 000 předválečných dinárů musela zaplatit židovská obec za to, že nesplnila nařízení o nošení příslušného označení pro Židy. Přitom tento příkaz, jež vyhlásil nejvyšší ustašovský představitel Drago Jilek, měl vstoupit v platnost až o několik dnů později. Velmi kruté byly také únosy, kdy například ve městě Bihác došlo k únosu bohatých Židů a za jejich osvobození požadovala Ustaša 25 kilogramů zlata a 100 kilogramů stříbra. Celková hodnota ukradených věcí se odhaduje na 200 000 000 předválečných dinárů a hodnota ukradených cenností na 300 000 000 předválečných dinárů (Romano, 1980, s. 125).

Je velmi obtížné vyčíslit celkovou hodnotu škod, kdy v Sarajevu a ostatních městech docházelo k ničení židovských budov a majetku. Němci například odvezli historické anály sefardských Židů (pinkes), které se vedly dlouhá staletí. Zachránit se naopak povedlo sarajevskou hagadu, velice významný starý židovský text. Ihned po příchodu do Sarajeva volal vysoký německý důstojník do Národního muzea a žádal jeho konfiskaci. Zaměstnanci muzea ho však propašovali do jedné z vesnic v horách v okolí Sarajeva, kde v bezpečí přečkal válku (Malcolm, 1994, s. 175).

4.2 Rasové zákony

Prvním zákonem vydaným ještě v dubnu 1941 byl „Zákonný předpis o občanství“ (30. 4. 1941) kde bylo řečeno, že státní příslušník je osoba, která se nalézá pod ochranou NDH. Občanem je osoba árijského původu, která nepůsobila proti osvobozeneckému hnutí chorvatského národa a která je připravena sloužit chorvatskému lidu v NDH (Spomenica, 1966, s. 218). Židé, jako neárijci, nemohli být občané NDH a neměli tak žádnou právní ochranu. Dalšími zákony přijatými též 30. dubna 1941, byly: Zákon o rasovém původu (*Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*) a Zákon na ochranu árijské krve a cti chorvatského národa (*Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*) (Savich, 2012).

Následovalo nařízení, podle kterého byli Židé propuštěni ze všech státních a státem zřizovaných organizací. Ministerstvo národního hospodářství dne 17. května 1941 přijalo nařízení, které uvádělo: „*Co se týče pracovníků a zaměstnanců státní služby, je potřeba postupovat podle výše zmíněného principu, že Židé nemohou být přijímáni do státních organizací. Proto je potřeba je propustit, nebo ty, kteří na to mají patřičný věk, penzionovat.*“ Ve skutečnosti byli propuštěni všichni Židé bez nároku na jakoukoliv náhradu včetně penzí.

Ve stejné době byl publikován předpis o rasové příslušnosti. Paragrafem 1 byly definovány osoby árijského původu. To byly ty osoby, které měly předky v evropském rasovém společenství, nebo i mimo evropské rasové společenství. V článku 3 bylo přesně upraveno, kdo se charakterizuje jako Žid. Podle bodu 2 písmena c jsou Židé všichni, u kterých tak bylo rozhodnuto ministerstvem vnitra NDH (Spomenica, 1966, s. 218).

Zákonný předpis číslo 37 na ochranu chorvatské krve zakazoval svatbu Židů s osobami árijského původu. Zakazoval se i pohlavní styk mezi árijci a neárijci. Porušení se trestalo vězením, v těžkých případech i smrtí. Stejně tak Židé nesměli být zaměstnáni v domácnostech, kterou vedla žena árijského původu pod 45 let. Neárijským občanům se zakazovalo vyvěšování chorvatské vlajky a uctívání chorvatských symbolů.

Změny židovských jmen, které se uskutečnily po 1. 12. 1918, byly anulovány a měly být nahrazeny původními židovskými jmény. Ze dne 11. května 1941 je zákon, který nařizoval označit nápisy židovské obchody, konkrétně německy *Jüdische Gecshäfte*. Dne 24. května 1941 byl v Sarajevu vydán předpis, že všichni Židé mají nosit pásky na rukávech s nápisem *Jude*. Přitom tento zákon byl v Záhřebu vydán až 4. června, ten ale nařizoval, aby Židé starší 14 let nosili označení ve tvaru kulatého plechu o průměru 5 cm. Měl být žlutý a uprostřed mělo být písmeno *Ž* o velikosti 3 a šířce 3 cm. Měl se nosit viditelně na levé straně prsou. Dne 26. července byl vydán předpis o sčítání Židů, podle kterého byli později odváděni do sběrných táborů.

Přijato bylo i zákonné nařízení o ochraně kultury, které uvádělo, že Židé nesmějí mít vliv na vytváření árijské kultury, proto se jim zakazuje jakákoliv spolupráce se společenskými, sportovními vzdělávacími, kulturními organizacemi či institucemi, od divadla, přes film až po rozhlas, dále jakékoliv organizace sdružujících mládež atd.

Následovalo nařízení, kterým se potvrzovala státní příslušnost u státních a samosprávních zaměstnanců včetně akademiků a umělců. Museli předložit doklad o rasové příslušnosti. Všechny židovské otázky mělo řešit ministerstvo vnitra s tím, že všechny právní a vlastnické otázky mělo také řešit ministerstvo vnitra společně s ministerstvem průmyslu. Další zákonný předpis upravil ztrátu majetku u lidí, kteří opustili území NDH z důvodu rasových či politických. Automaticky u nich došlo ke ztrátě občanství NDH.

Na závěr této kapitoly je nutné uvést, že všechny tyto zákony byly zpracovány podle Norimberských zákonů z roku 1935, které "*představovaly základ, na kterém se pak postupně vybudovala nadstavba právních norem omezujících židovské aktivity.*" (Johnson, 1995, s. 464). V tomto ohledu tedy ustašovští zákonodárci věrně kopírovali protižidovské zákony

a nařízení Třetí říše a přebírali myšlenku nacistického rasismu, jehož nejdůležitějším projevem je právě antisemitismus. Ten je „*teoretickým základem všeho nacistického myšlení*“ (Knapp, 2002, s. 141).

Vrcholem všech těchto ustašovských zákonů je pak nařízení Ante Paveliće, které se nazývalo: „*Mimořádné nařízení o přemístění neposlušných osob a osob, které mají být určeny k nucenému pobytu ve sběrných táborech.*“ Tímto nařízením bylo legalizováno zatýkání a deportování do táborů.

Poslední fáze propagandy započala koncem roku 1941, kdy bylo potřeba ospravedlnit již realizované kroky, tedy deportaci většiny Židů Bosny do sběrných táborů ustašovců. Dne 24. února 1942 prohlásil ministr vnitra NDH Andrea Artukovič, že mezinárodní židovstvo provedlo světovou revoluci a ovládlo svět. NDH tedy nemohlo postupovat jinak, než očistit své tělo od jedu, kterými byli představitelé Židů, komunistů a svobodných zednářů. NDH byl rozhodnut ochránit vlastní existenci, proto musel vyřešit židovskou otázku.

4.3 Srovnání protižidovských zákonů v NDH a v Protektorátu Čechy a Morava

Pro lepší pochopení situace Židů na území NDH je užitečné srovnání protižidovských zákonů a nařízení na území Protektorátu Čechy a Morava a NDH. Mohlo by se zdát, že zákony na obou územích, které shodně vycházely z německých předloh, jsou totožné. Ve většině ustanovení tomu tak bylo, rozdílný byl ale způsob jejich zavádění. Pochopitelně je třeba brát v potaz i rozdíl dvou let, které uplynuly mezi vytvořením Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939 a vznikem NDH v dubnu 1941.

Prvním rozdílem je situace ještě před německou okupací. Jak již bylo zmíněno, Jugoslávie přijala první protižidovské zákony již na podzim roku 1940, tedy několik měsíců před obsazením Německem. V Československu se před 15. březnem 1939 nic podobného neodehrálo. Po Mnichovské dohodě z 29. října 1938 vzniká tzv. II. republika, která trvá až do března 1939. Je pravdou, že během této doby se stupňoval protižidovský tlak, ten však nevycházel primárně ze

státních institucí. Jak píše T. Pasák, nejvíce se v českých zemích fašisté projevovali letákovými kampaněmi. „Začala se umocňovat též antisemitská propaganda s hesly „Ženy, pozor na Židy“, „Nezapomeňte, Žid je nebezpečný“ aj.“ (Pasák, 1999, s. 230). Vláda se k židovské otázce stavěla relativně opatrně. Důkazem toho je i prohlášení vlády R. Berana, která se ujala vlády v prosinci 1938: „V tomto bodě zvolili autoři prohlášení prozatím obezřetnou formulaci o „poměru státu k těm Židům, kteří jsou již dlouho usazeni na území republiky, a kteří mají pozitivní vztah k potřebám státu a jeho národům.“ K takovýmto Židům, slibovalo prohlášení, „stát nebude nepřátelský.““ (Gebhart, Kuklík, 2007a, s. 81). Svůj vliv na politiku vlády měly i přetrvávající demokratické síly. M. Kárný k tomu uvádí: „Tyto komplikované a rozporné vlivy působily na Beranovu vládu a tvořily zábrany jejího „řešení židovské otázky“. Dnem 15. března 1939 – zdálo se – tyto zábrany padly. Tím lze vysvětlit, že tato vláda, když se 17. března sešla poprvé jako vláda protektorátu, schválila celý soubor protižidovských opatření.“ (Kárný, 1991, s. 23). Jednalo se především o omezení fungování Židů v různých profesích: „Schválená opatření znemožnila činnost židovských advokátů, zakázala výkon lékařské praxe židovským lékařům ve všech veřejných a zdravotnických orgánech a zařízeních sociálního pojištění.“ (Kárný, 2001, s. 52).

Dalším rozdílem mezi Protektorátem Čechy a Morava a NDH byla rychlost přijetí rasových zákonů podle nacistických Norimberských zákonů. Zatímco NDH vyhlásila tyto zákony 30. dubna 1941, tedy 20 dní po vzniku NDH, v Protektorátu byla situace jiná. Tam došlo k vyhlášení *Narřízení říšského protektora v Čechách a na Moravě o židovském majetku* až 21. června 1939 a na rozdíl od NDH nebyl protižidovský zákon vydán místními úřady, ale z rozhodnutí německého říšského protektora. Tím byl v té době Konstantin von Neurath. Na první pohled by se mohlo zdát, že tento rozdíl je vyvolán jiným státoprávním uspořádáním NDH a Protektorátu Čechy a Morava. Přesto je třeba zmínit odlišný přístup protektorátní vlády pod vedením A. Eliáše a přístup ustašovských představitelů v NDH.

Protektorát Čechy a Morava vznikl Hitlerovým výnosem z 16. března 1939. Přímo ve výnosu stojí, že Protektorát je území, „které se má samo spravovat, avšak v souladu s politickými, vojenskými a hospodářskými zájmy Říše.“ (Kárný, 2001, s. 51). Nový útvar se sice nazýval protektorátem podle vzoru koloniálních protektorátů, měl ale ještě omezenější suverenitu než africké kolonie. „Už formulace, že „Protektorát Čechy a Morava patří od nynějška k území

Velkoněmecké říše, popíral v mezinárodněprávních vztazích uznávanou protektorátní závislost metropolí ke koloniím. A také ve vlastní právní konstrukci protektorátu se projeví specifické rysy, jež odporovaly klasickému nahlížení na instituci protektorátu.“ (Gebhart, Kuklík, 2007a, s. 178). Fungoval sice český prezident a česká protektorátní vláda, ale nejvyšší pravomoci měl říšský protektor. „Říšský protektor měl pravomoc zrušit všechna opatření protektorátní vlády, zabránit vyhlášení zákonů, nařízení a jiných právních předpisů, zastavit provedení správních opatření i právoplatných soudních rozsudků.“ (Kárný, 2001, s. 51). Právě ve věci protižidovských zákonů došlo ke sporu mezi protektorátním předsedou vlády, kterým byl tehdy generál Alois Eliáš, protektorátním prezidentem Háchou a říšským protektorem Konstantinem von Neurathem. „Ve svých pamětech Ladislav Feierabend, protektorátní ministr, který počátkem roku 1940 uprchl do Londýna a stal se pak členem exilové československé vlády, vysoko vyzdvihl zásadní postoj protektorátní vlády a protektorátního prezidenta Emila Háchy v jejich odmítání vydat protižidovské zákony. Podle Feierabenda K. H. Frank nejprve ústně, potom dvakrát písemně požadoval vydání takových zákonů, ale vláda odpověděla, že jich není třeba a usnesla se odstoupit, kdyby úřad říšského protektora trval na jeho vydání protektorátní vládou. V důsledku tohoto odporu musel protižidovský zákon vydat říšský protektor Neurath sám svým nařízením o židovském majetku z 21. Června 1939. Tak se údajně stalo, že protektorát byl jediným územím pod nacistickým vlivem, který nevydal žádné protižidovské zákony.“ (Kárný, 1991, s. 15).

K nařízení říšského protektora M. Kárný uvádí: „Nařízení říšského protektora o židovském majetku mělo mnohem širší dopad, než naznačuje jeho název. Především znamenalo, že se v protektorátu začala všeobecně uplatňovat kritéria židovství podle norimberských zákonů.“ (Kárný, 1991, s. 29). V Praze také vznikla Ústředna pro židovské vystěhovalce, která až do roku 1941 přebírala veškerý židovský majetek Židů, kteří se vystěhovali z Protektorátu (Gebhart, Kuklík, 2007a, s. 194). Tím také okupační mocnost zabránila divokému rozkrádání židovského majetku, jak tomu velmi často docházelo v NDH. Je přitom zřejmé, že jedním z motivů bylo nepřenechat židovský majetek v rukou českých úřadů, ale soustředit ho do rukou Němců. V tomto ohledu ale začali Němci konat již v březnu 1939, takže jak píše M. Kárný: „dnem 29. března 1939 bylo „řešení židovské otázky“ v hospodářské sféře vzato definitivně z rukou protektorátních úřadů.“ (Kárný, 1991, s. 23).

V samotném posuzování norimberských rasových kritérií lze na území Protektorátu Čechy a Morava oproti NDH nalézt i další rozdíl. Součástí protižidovských zákonů NDH byla pasáž o ochraně cti chorvatského národa. Tímto ustanovením se chorvatský národ povyšoval nad ostatní obyvatele NDH, zejména pak nad Židy a Srby. V protižidovských zákonech v Protektorátu Čechy a Morava se zmínka o české krvi neobjevila. M. Kárný k tomu píše: *„Z veškeré dokumentace je zřejmo, že okupační moc tehdy přímo nepožadovala zavedení norimberských zákonů k „ochraně české krve“.“* (Kárný, 1991, s. 30).

V Sarajevu bylo rozhodnuto o označení Židů páskou již v květnu 1941. V Protektorátu Čechy a Morava byl podobný postup uplatňován až později. K. H. Frank dlouho usiloval o označení Židů, protože tvrdil, že: *„Židé jsou teď nositeli protiněmecké propagandy. Jejich označením dojde nutně k jejich oddělení od českého obyvatelstva, což ztíží výměnu ilegálních zpráv a vytváření říši nepřátelské nálady.“* (Kárný, 1991, s. 72). Jak píše M. Kárný: *„mezitím totiž už rozhodl Hitler a Heydrich mohl 1. září 1941 vydat policejní nařízení, jímž se zakazovalo Židům, kteří dovršili šestý rok života, ukazovat se na veřejnosti bez žluté šesticípé hvězdy velikosti dlaně, černě vtažené a s černým nápisem Jude.“* (Kárný, 1991, s. 73).

Dne 27. září 1941 přijel Reinhard Heydrich na Pražský hrad a byl oficiálně uveden jako zastupující říšský protektor. Tento krok se připravoval již dlouho, hlavním důvodem byla snaha Němců lépe využít potenciál Protektorátu Čechy a Morava. *„Jeho ekonomický a lidský potenciál, který sami nacisté výrazně oceňovali, hodlali maximálně využít pro vedení války a v souvislosti s tím měla okupační moc likvidovat jakékoli rezistenční tendence.“* (Gebhart, Kuklík, 2007b, s. 46). Heydrich dal okamžitě zatknout protektorátního předsedu vlády Eliáše a vyhlásil stanné právo. O dva dny později dne 29. září 1941 vydal také tvrdé protižidovské zákony. *„Už 29. září vydal výnos nařizující uzavření všech synagog a židovských modliteben s odůvodněním, že se staly shromaždištěm podvratných židovských elementů a ohniskem ilegálně šeptané propagandy.“* (Kárný, 1991, s. 74).

V nařízení se dále psalo: *„Jisté české kruhy projevíly v poslední době silné sympatie k Židům. Většinou to jsou české živly, které chtějí také tímto chováním dokumentovat svůj i jinak říši nepřátelský postoj. Vedoucí úřadovny státní policie se tímto pověřují, aby policejně zakročily vůči Čechům, kteří budou na ulici nebo na veřejných místech ukazovat zvlášť demonstrativně*

přátelský postoj a chování viditelně označovaným Židům. (Ochranná vazba!)“ (Linhartová, 1987, s. 39).

V době, kdy Reinhard Heydrich vydával tato nařízení, v NDH a konkrétně Bosně a Hercegovině již probíhaly první deportace a zabíjení Židů.

Z výše uvedeného vyplývá, že samotné rasové zákony Protektorátu Čechy a Morava a NDH se lišily pouze minimálně. Jediným podstatným rozdílem bylo, že v NDH byl chorvatský národ charakterizován jako nadřazený národ, což se v Protektorátu českého národa netýkalo.

Podstatnější odlišnosti lze však najít v samotné aplikaci zákonů v Protektorátu Čechy a Morava, zejména v letech 1939 – 1941. I když protižidovská omezení, zvláště v hospodářské oblasti, existovala již od roku 1939, k veřejnému označování Židů a omezování jejich pohybu došlo až v roce 1941.

Hlavním rozdílem je nicméně skutečnost, že zatímco v NDH protižidovská opatření, včetně genocidy Židů, aktivně vykonávaly především samotné orgány chorvatského státu, na území Protektorátu Čechy a Morava šlo především o politiku německého státu, na které se české orgány v letech 1939 -1941 podílely relativně zdrženlivě.

Smutnou skutečností nicméně zůstává, že i přes odlišný průběh došlo v letech 1941 – 1945 k fyzické likvidaci drtivé většiny Židů žijících v českých zemích i na území jihovýchodní Evropy a v dalších evropských zemích.

5. HOLOCAUST V BOSNĚ

Devadesát procent všech Židů z Bosny bylo zabito během několika měsíců velmi rychlým a velmi brutálním způsobem. Dokládají to i slova D.Karpatského, který píše: „*podle dochovaných svědectví zacházeli ustašovci se svými oběťmi mnohdy hůře než nacisté.*“ (Karpatský, 2001, s. 147). Samotné zabíjení se odehrávalo většinou za zdmi chorvatských koncentračních táborů, ale také v osvětimských plynových komorách.

5.1 První zatýkání a zabíjení

První zatýkání a zabíjení nařídilo gestapo krátce po vstupu německých vojsk do Sarajeva. Byli to právě Němci a ustašovci, kteří zničili sefardskou synagogu (Savich, 2001). Židé byli také okamžitě odváděni na nucené práce, muži například do kamenolomů, nebo na stavby. Ustašovcům nešlo ani tak o samotnou práci, ale o snahu psychicky zlomit Židy. Židé byli často zatýkáni a předáváni na nucené práce přímo na ulici, bez ohledu na věk či pohlaví. Stravování těmto pracovníkům musely zajistit židovské obce.

Několik dnů po příchodu Němců byl zatčen a odveden do tábora nadrabín Moritz Lewi. Zatčen byl i předseda lokální sionistické organizace Leon Perić. Ten byl později odveden do koncentračního tábora. Došlo také ke znásilnění židovské dívky německými vojáky přímo před jejími rodiči. Po odchodu Němců se podobně chovali i ustašovští vojáci, jen s ještě větší krutostí. Stále však nedocházelo k masovým vraždám a zatýkáním, jednalo se prozatím pouze o jednotlivé případy.

5.2 Masové internace a zabíjení v Sarajevu

Drtivá většina tehdejších Židů z Bosny žila v hlavním městě Sarajevu. Proto se nejvíce údajů týká právě tohoto města. Do června roku 1941 se zatýkání a zabíjení v Sarajevu odehrávalo individuálně, nejednalo se o hromadné a organizované akce. Ke změně došlo již 21. června 1941, kdy nacistické Německo a jeho spojenci napadly Sovětský svaz. Tímto dnem začal masový teror proti Židům a Srbům. Nevyhnul se ani Chorvatům, kteří se stavěli proti režimu. Dne

28. června 1941 byl vydán zákonný předpis, který nařídil masové zatýkání a internace Židů. Dne 23. listopadu 1941 byl vydán příkaz k odvezení těchto Židů do koncentračních táborů v Chorvatsku a Německu (Spomenica, 1966, s. 234).

Na konci července roku 1941 došlo k velké vlně zatýkání a vraždění. Záminkou se stal výbuch, který se odehrál v železničním depu v Novém Sarajevu v noci z 29. na 30. července. Dne 1. srpna byli zatčeni údajní viníci. Jednalo se o dvacet sarajevských Srbů a Židů. Bylo jim řečeno, že půjdou k výslechu, nicméně již v 10 hodin ráno byli svázáni a popraveni (Spomenica, 1966, s. 235). Tato údajná sabotážní akce byla záměrně zorganizována ustaši a Srbové a Židé, kteří byli následně zabiti, s tím neměli prokazatelně nic společného.

Poprava těchto dvaceti lidí byla zdůvodněna jako odplata za sabotážní akci a jako výstražný čin všem Židům, Srbům a komunistům, aby se nepokoušeli sabotovat hospodářství NDH. Objevily se výhrůžky, že v případě opakování sabotážních akcí dojde k adekvátní odpovědi. Téhož dne vyšly příkazy k zatčení dalších podezřelých osob. Týkalo se to Srbů a Židů, kteří byli známi jako komunisté či sympatizanti komunistů. Stejně tak se postupovalo proti chorvatským katolíkům a muslimům, kteří se hlásili ke komunistům. Byli uvězněni v táboře Gospić. Dne 31. 7. 1941 byl tento příkaz k zatýkání rozeslán všem regionálním velitelstvím v Bosně (Spomenica, 1966, s. 234).

Masové internace Židů ze Sarajeva se odehrávaly v září roku 1941, na jiných územích NDH k deportacím docházelo již dříve. Vše se odehrálo tak rychle, že počátkem roku 1942 byli téměř všichni Židé ze Sarajeva uvězněni v koncentračních táborech.

5.3 Deportace a zabíjení

Dne 3. září 1941 byla organizována první masová deportace Židů ze Sarajeva. Jednalo se celkem o 500 osob. O několik dní později byla deportována druhá skupina, ve které bylo dalších zhruba 500 osob. Seznamy deportovaných osob byly rozděleny podle ulic. V první fázi odešlo asi 1000 osob, které byly deportovány do tábora Kruščica nedaleko Travniku.

Krušica byl největším sběrným táborem na území Bosny a Hercegoviny. Byl zřízen v srpnu 1941 na místě bývalého statku ve vesnici Krušica, 17 kilometrů od města Travnik. Celkem v něm byly tři zděné a několik dřevěných budov, jeho původní kapacita byla 300 osob. V září 1941 tam však bylo internováno přes 3000 osob. Pro většinu z těchto lidí nebylo dostatek místo pro ubytování v budovách, přespávali tak doslova pod širým nebem. Mezi zadrženými nebyli pouze Židé, z Hercegoviny zde bylo deportováno i 300 Srbek. Velitelem tohoto tábora byl Mate Mandušić, který byl znám svojí krutostí. Obyvatelé Travniku věděli o hrůzách, které se v táboře odehrávaly, a pokoušeli si stěžovat, nejdříve hejtmanovi v Travniku a později na italském konzulátu. Hejtman odpověděl, že v tomto ohledu nemá žádné kompetence, italský konzulát pouze prošetřil, zda se v táboře nenacházeli italští občané (Spomenica, 1966, s. 236).

Dne 28. září byli všichni muži starší 14 let posláni do koncentračního tábora Jasenovac, ženy a děti do tábora Loborgrad (Romano, 1980, s. 132). Na tomto místě bych chtěl zmínit, že tábor Jasenovac byl největším táborem v NDH a byl řazen mezi tábory, které se označují jako vyhlazovací. Byl postaven v období mezi srpnem 1941 a únorem 1942 a skládal se z pěti komplexů. Jedním z jeho komplexů byl i tábor Stara Gradiška (viz fotografie korespondence z tábora v příloze č. 2). Jasenovac spravovala ustaša a členové její milice sloužili jako dozorcí. Tábor byl určen k izolování a zabíjení Srbů, Židů, Romů stejně jako Chorvatů, kteří se stavěli proti novému režimu. Údaje o počtu obětí se často diametrálně liší, a to zejména ve vztahu k srbským obětem. Údaje o obětech bývají zpochybňovány z obou stran, jak z chorvatské, tak srbské. Webové stránky koncentračního tábora Jasenovac uvádějí počty mezi 80 000 až 100 000 zabitými osobami, Americké muzeum Holocaustu uvádí podobný počet, přesněji 77 000 až 99 000 obětí. Srbské zdroje však uvádějí, že v táboře bylo zabito až 500 000 Srbů a dalších více než 100 000 antifašistů jiných národností. Co se týče počtu zabitých Židů v koncentračním táboře tak na webových stránkách památníku koncentračního tábora Jasenovac se uvádí číslo 13 116 (Jasenovac, 2013). Americké muzeum Holocaustu uvádí počet židovských obětí v táboře Jasenovac mezi 13 000 a 20 000 (United, 2013).

Většina vražd se odehrála přímo v Jasenovaci, nebo přilehlých komplexech. V srpnu 1942 a v květnu 1943 byli z Jasenovace deportováni zbývající Židé ze všech oblastí NDH (zhruba 7000 Židů) do Osvětimi. Tábor byl osvobozen v dubnu 1945 Titovými partyzány. Tábor

a současné muzeum se nachází na hranicích dnešního Chorvatska a Bosny a Hercegoviny na řece Sávě, zhruba 100 kilometrů jihovýchodně od Záhřebu.

Od září do konce října 1941 neproběhly žádné velké transporty, přesto byli Židé stále pronásledováni. Příkladem je 19. říjen 1941, kdy se v Sarajevu uskutečnil Německý den. Před tímto Německým dnem došlo ve dnech 16. a 17. října k velkému zatýkání Židů. Ti byli odvedeni do Alexandrova tábora. Dne 17. října 1941 vyšlo nařízení, podle kterého Židé nesměli v Německý den vycházet na ulici. Ve dnech 24. a 25. října 1941 došlo k dalšímu zatýkání, tentokrát na základně pokynů ze Záhřebu. Bylo zatčeno 1400 lidí, kteří byli ihned deportováni do koncentračních táborů. Začaly prosakovat informace, že tyto tábory neslouží k nuceným pracím, ale jsou určeny k likvidaci Židů. Část Židů se tedy snažila uniknout do italské okupační zóny, kde byli Židé prozatím v relativním bezpečí. Někteří utíkali do největšího města v Hercegovině, Mostaru. Tam bylo ke dni 4. února 1942 registrováno přes 400 příchozích Židů. Bohužel ani útěk do italské zóny neznamenal záchranu, protože většina Židů byla nakonec přemístěna zpět do německé okupační zóny. Pouze některým jedincům se podařilo utéci do okolních lesů a připojit se k místním partyzánům. V důsledku těchto snah o únik vychází 4. listopadu 1941 nařízení, podle kterého byly osoby, které nelegálně opustily Sarajevo, stíhány pod trestem smrti, včetně těch osob, které takovému útěku napomáhaly (Spomenica, 1966, s. 237).

Ve dnech 15. a 16. listopadu došlo k dalšímu velkému zatýkání Židů, a to včetně těch, kteří vlastnili speciální legitimace. Všichni byli odvezeni do Jasenovace, přičemž v tomto transportu bylo více než 3000 Židů. Ženy a děti byly odvezeny do tábora Loborgrad, kde ale pro ně nebylo místo a tak se vrátily zpět do Sarajeva. Odtud byly opět poslány do jiného koncentračního tábora. Tyto ženy a děti nemohly dlouhé dny opustit transporty, proto se mezi nimi začal šířit tyfus. Na tuto nemoc jich během transportů umřelo přes 1200. Kvůli tomuto případu představitelé lokální správy napsali dopis přímo úřadu Ante Paveliće, ve kterém varovali, že takovéto zacházení a přesuny měly velmi negativní vliv na ostatní obyvatele bez ohledu na národnost. Do Sarajeva byl proto poslán ustašovský „odborník“ na židovskou otázku Ivan Tolj.

I přes skutečnost, že většina sarajevských Židů již byla v táborech, nastalo další zatýkání a deportace, tentokrát lidí, které nebylo možné transportovat dříve. Jednalo se zejména o starší či nemocné Židy. Zpráva ze dne 20. srpna 1942 sdělovala, že do konce srpna 1942 budou všichni

Židé ze Sarajeva deportováni do táborů. Byl zrušen tábor Logorgrad a Židé z tohoto tábora a zbytek Židů ze Sarajeva bylo posláno v transportech přímo do Osvětimi.

Pod německou kontrolou v Sarajevu zůstalo pouhých 150 Židů, dalším 120 se podařilo utéci k partyzánům. Ze zhruba 9000 deportovaných osob do koncentračních táborů se jich do Sarajeva vrátilo 40.

5.4 Ostatní města v Bosně a Hercegovině

Co se týče ostatních větších měst, Židé v nich měli podobný osud jako v Sarajevu. Většina Židů byla deportována do koncentračních táborů hned v roce 1941, zbytky pak v roce 1942.

Extrémním případem je město Brčko, kde bylo všech zhruba 150 místních Židů zabito z noci mezi 10. a 11. prosincem 1942. Židé byli svázáni, zabiti a hozeni do řeky Sávy. Týkalo se to i žen a dětí. K tomu byli ještě z noci z 16. na 17. prosince na pravoslavném hřbitově pozabíjeni Židé z Polska, Německa a Rakouska, kteří zde byli drženi. Celkem se jednalo o 147 osob.

Opačným případem je třeba město Višegrad, které obsadili italští vojáci. Zde prakticky nedošlo k perzekucím Židů. Ostatní větší města v Bosně a Hercegovině takové štěstí neměla.

V Zenici žilo před válkou 196 Židů, v koncentračních táborech jich zahynulo 172. Většina Židů byla ze Zenice deportována transportem dne 20. září 1941. Těch několik Židů, kteří zůstali, byli deportováni v roce 1942.

V Mostaru žilo před válkou 156 Židů a v koncentračních táborech jich bylo zabito 46. Do roku 1942 totiž nedocházelo k transportům do táborů, jelikož Mostar se nacházel pod italskou správou.

V Banja Luce bylo před válkou asi 400 Židů. V červnu 1941 začaly první represe a bylo zatčeno 50 osob, které byly odvedeny a zabity. V červenec roku 1941 došlo k hlavnímu zatýkání a deportování, kdy byli z Banja Luky deportováni téměř všichni zbývající Židé, tedy něco kolem 350 osob. Ti byli odvedeni do koncentračního tábora Jasenovac. Na konci války se do Banja Luky vrátilo 70 Židů (Spomenica, 1966, s. 243).

6. ŽIDÉ V PROTINACISTICKÉM ODBOJI

Proti německé a italské okupaci se postavilo se zbraní v ruce několik skupin. Útok na Jugoslávii byl proveden velmi rychle. Většina německých jednotek po kapitulaci Jugoslávie ze země brzy odešla. Tak se stalo, že některým jednotkám jugoslávské armády se podařilo vyhnout zajetí a ani později nebyly odzbrojeny. To byl případ i vůbec prvního hnutí odporu, které vedl plukovník Dragoljub (Draža) Mihailović.

6.1 Četnici

Jemu a jeho jednotkám se podařilo vyhnout zajetí. Přesunul se do Srbska, kde v oblasti Ravna Gora založil tzv. četnické oddíly. Četnici navazovali na tradici srbských bojovníků, kteří se postavili na odpor proti Turkům. Ve znaku měli zkřížené hnáty a nechávali si narůst dlouhé brady. Sami prohlašovali, že jsou odpovědni králi, který byl v Londýně. Podařilo se jim navázat kontakt s exilovou vládou, oficiální požehnání dostali také od britské vlády. Problémem tohoto hnutí bylo, že jeho politický program byl „jednoznačně velkosrbský, šovinistický a jeho základ spočíval v představě Velkého Srbska.“ (Dějiny, 1998, s. 462). To představovalo obrovskou překážku pro příslušníky ostatních národů, kteří se chtěli zapojit do hnutí odporu, zejména pak pro Židy. V průběhu války se četnici obrátili proti komunistickým partyzánům a později navázali kontakty s Nedičovým kolaborantským režimem v Bělehradě i s německými a italskými jednotkami v regionu. Komunisté se stali jejich většími nepřáteli, než okupantské jednotky. Společně s Italy bojovali proti partyzánům ve slavné bitvě na Neretvě. Jejich nepřáteli byli od počátku také Chorvaté a Muslimové, kteří se podíleli na vyhlazování Srbů. Jejich zloba se obrátila také proti civilnímu obyvatelstvu a: „první muslimské a chorvatské vesnice zde byly četniky zapáleny již na přelomu léta a podzimu 1941.“ (Hladký, 2005, s. 193).

Mihailović vycházel z mylné představy, že Spojenci se vylodí na balkánském poloostrově a jeho jednotky se tedy v pravý čas připojí k těmto spojeneckým silám. Kvůli této představě ustaly jejich bojové akce, následně se od nich odvrátili i Britové. Po skončení války byli četnici označeni za kolaboranty. Sám Draža Mihailović se ještě několik měsíců skrýval v bosenských horách, po zatčení byl vojenským soudem odsouzen k trestu smrti a popraven v roce 1946. Nutno

podotknout, že tento čin vyvolal negativní vlnu emocí zejména ve Spojených státech a v západní Evropě. Američané především oceňovali jeho zásluhy při zachraňování amerických pilotů sestřelených nad balkánským poloostrovem. V současné době má Draža Mihailović velký pomník na Ravne Goře. Dosud budí velké kontroverze v celé bývalé Jugoslávii a o jeho osobě se vedou historické, politické a v poslední době i soudní spory.

6.2 Partyzáni

Další významnou skupinou domácího odboje v Jugoslávii, která v dalších letech domácí odboj prakticky ovládla, byli komunističtí partyzáni (fotografie partyzánské legitimace v příloze č. 3). Komunisté v prvních týdnech po kapitulaci váhali, svou roli sehrálo nepochybně i spojenectví Německa a Sovětského svazu. I přes tuto skutečnost již 7. června 1941 zahájili partyzáni první útoky, například sabotáž důležité železniční tratě Záhřeb – Bělehrad. Do čela partyzánů se postavil Josip Broz, který měl krycí jméno Tito. Partyzáni měli podporu prakticky ve všech částech okupované bývalé Jugoslávie. Své aktivity zahájili, podobně jako četníci, v Srbsku. Povstání bylo rozsáhlé a místní němečtí velitelé museli konstatovat, že Nédičovy síly toto povstání sami nezvládnou. Partyzáni a četníci uskutečnili několik setkání, nikdy se ale nedohodli na plné spolupráci. Pro nacionalisticky orientované četníky nebylo pro komunisty v odboji místo. Rozdílné byly i představy o poválečném uspořádání. Četníci chtěli obnovit královskou Jugoslávii, zatímco Titovi partyzáni upřednostňovali poválečnou federální republiku vytvořenou na základě sebeurčení národů. Tyto myšlenky měly v jugoslávské společnosti obrovský ohlas. Pozitivně byla vnímána i skutečnost, že v nejvyšším velení partyzánů byl Tito ze smíšené slovinsko-chorvatské rodiny, Černohorec Džilas, Srb Ranković atd. (Dějiny, 1998, s. 466). V roce 1942 už byli partyzáni dobře organizováni a rozhodli se aktivně zapojit do politické budoucnosti Jugoslávie. *„Tito, který stále více spoléhal na vlastní síly, se koncem roku 1942 odhodlal k odvážnému činu: svolal Antifašistickou radu národní osvobození Jugoslávie (AVNOJ) s cílem sestavit z jejích členů novou vládu.“* (Pirjevec, 2000, s. 390). Pouze stručně již jen dodám, že partyzáni nabývali na síle a v roce 1943 svedli s okupanty dvě velké bitvy v Sutjesce a na Neretvě. V roce 1944 došlo k setkání Tita s britským ministerským předsedou Winstonem Churchillem a bylo jasné, že to budou právě komunističtí partyzáni, kteří rozhodnou a osudu poválečné Jugoslávie.

6.3 Židé v odboji

V Bosně a Hercegovině existoval již před vypuknutím války významný vliv komunistické strany na židovské obyvatelstvo. To ovlivnilo i přístup části Židů k národně osvobozeneckému boji po roce 1941. Ljepo Petrović říká, že již před rokem 1941 byla řada Židů ve straně. Hned v dubnu 1941 vyzývá komunistická strana Jugoslávie (KPJ) všechny národy k odboji proti nacistickým okupantům a konkrétně jmenuje i Židy. Ti jsou největším terčem Němců, jejich záchranou je boj společně se Srby, Muslimy a Chorvaty pod vedením komunistické strany.

Největší počet Židů z bosenských měst, kteří se přidali k partyzánům, pocházelo z hlavního města Sarajeva. Tam také již před válkou existovalo hnutí Mata Tija, tedy radikální dělnické hnutí, které mělo kolem 400 členů. Co se týče samotné komunistické strany, tak ta měla v Sarajevu registrováno 62 svých členů, z nichž mnozí byli Židé. Stojí za zmínku, že někteří z těchto židovských členů komunistické strany se odebrali do Španělska, kde bojovali v řadách republikánské armády proti frankovým fašistům (Romano, 1980, s. 575).

Židy z řad komunistů postihlo velké zatýkání 3. března 1941. To ještě jugoslávská policie zasáhla poté, co komunisté vystoupili proti dohodě Cvetković-Maček. Sarajevská policie vlastnila seznamy komunistů a jejich sympatizantů a tyto seznamy předala v dubnu 1941 Ustašovcům. Ti okamžitě začali se zatýkáním. Koncem června 1941 byl zatčen Heinrich Vertig, vůdce komunistů v Bosně. Zabit byl 15. 1. 1942 v Jasanovci. Zatýkání ustašovců se samozřejmě nevyhnuli ani další židovští členové KPJ. V té době se Židé organizovali především pomocí kurzů, například aktivně navštěvovali kurzy první pomoci. V této souvislosti je zajímavý údaj, že v roce 1942 mělo partyzánské hnutí 73 zdravotníků, z čehož 40 bylo Židů. Za celé období války vstoupilo do odboje 308 židovských lékařů a 714 dalších zdravotních pracovníků, včetně zdravotních sester, dentistů a řidičů sanitek (Karpatský, 2001, s. 153). Příčinu vidí D. Karpatský v postupu Němců a ustašovců, kdy: *„Němci i ustašovci v první vlně protižidovského teroru lékaře a další zdravotnický personál poněkud šetřili a místo, aby je zatýkali, posílali je do zapadlých koutů země, kde byla katastrofální zdravotní situace, aby tu bojovali s různými epidemiemi. Tak židovský zdravotnický personál získal čas a postupně i příležitost zapojit se v průběhu roku 1941 a 1942 do zdravotnických služeb národně osvobozeneckého hnutí. Nakonec bylo v partyzánských*

službách více než 50 % předválečného židovského zdravotního personálu.“ (Karpatský, 2001, s. 153).

Otázkou samozřejmě zůstává, proč Židé neodešli včas k partyzánům a proč zůstávali v Sarajevu. Důvodem bylo, že první partyzánské oddíly vznikly v okolí Sarajeva až v září 1941. Komunisté také vybízeli obyvatele, aby zůstali v Sarajevu, kde mělo dojít k velké ozbrojené akci. V té době rovněž neexistoval jednotný systém vstupu do partyzánských oddílů. Řada Židů se pokusila přidat k jednotkám četníků. Jak jsem ale zmínil na začátku kapitoly, ti byli orientováni velkosrbsky a Židy odmítali. Jak ale píše D. Karpatský, objevil se i jeden negativní případ ze strany partyzánů vůči Židům. Konkrétně přímo v Sarajevu. *„Větší počet mladých Židů se z okupovaného Sarajeva probil ke Kalinovickému partyzánskému oddílu, který tehdy operoval v oblasti pohoří Igman. Když se však měl oddíl přemístit jinam, štáb se usnesl, že 30 židovských hochů a dívek s sebou nevezme, protože jsou to „buržousti“ a v partyzánské válce nemají co pohledávat.“ (Karpatský, 2001, s. 154).* Důvod není zcela jasný, jedna verze říká, že velký vliv ve skupině měli četníci. Druhá říká, že šlo o radikální komunisty, kteří považovali kohokoliv mimo proletářské a selské vrstvy za „třídního“ nepřítele. Jak doplňuje D. Karpatský, část těchto Židů byla nucena se vrátit do Sarajeva, kde byli internováni a posláni do koncentračních táborů. Větší částí se ale podařilo probít do italské okupační zóny (Hercegoviny a Dalmácie) a tam se přidali k jiným partyzánským uskupením (Karpatský, 2001, s. 154).

V důsledku toho byla část Židů dezorientována ve složité situaci domácího odboje a pouze malému počtu z celkového počtu Židů se podařilo přidat k partyzánům. Stojí ale za zmínku, že i přes zabavení veškerého židovského materiálu se Židům podařilo sehnat 1 milion dinárů na pomoc partyzánům.

Celkem tedy vstoupilo do partyzánských oddílů 268 Židů ze Sarajeva, z toho zemřelo 205 (Romano, 1980, s. 221). 42 z nich vlastní potvrzení, že se od roku 1941 účastnili národně osvobozeneckého boje. Tři z nich dokonce obdrželi titul hrdina Jugoslávie.

Z ostatních měst Bosny a Hercegoviny se jednalo o malé množství Židů, kterým se podařilo vstoupit do partyzánských oddílů. Ustašovci byli úspěšní ve velmi rychlém zatýkání a odesílání bosenských Židů do sběrných táborů. Nepřehledná situace nedovolovala Židům se rychle

zorientovat ve složité situaci a včas uniknout. Uvedu jeden smutný příběh, který mluví za vše. V Brčku došlo k setkání partyzánů a 300 místních Židů. Partyzáni se snažili přesvědčit židovské obyvatele, aby vstoupili do jejich jednotek a vyhnuli se tak deportaci. Jeden ze studentů ale začal tvrdit, že Ustašovci transportují Židy do Palestiny, kde je čeká ráj na zemi. Pouze tři Židé se tedy připojili k partyzánům, přičemž šlo vesměs o Židy z Rakouska. Všichni ostatní zahynuli

Údaje o malém počtu účastníků národněosvobozeneckého boje ze strany Židů jsou patrné i z těchto čísel. Z Banja Luky se přidalo k partyzánům celkem 11 Židů, z toho 9 jich zemřelo. Z Mostaru 9 Židů a 6 jich zemřelo. Ze Srebrenice 1 Žid, který zemřel. Ze Zenice vstoupilo 7 Židů a zemřelo jich 6 (Romano, 1980, s. 225).

Z celého území Bosny a Hercegoviny vstoupilo do národněosvobozeneckých jednotek celkem 384 Židů. Na první pohled se toto nejeví jako velké číslo, když vezmeme v potaz, že před válkou žilo v Bosně a Hercegovině kolem 14 000 Židů. Je ale nutné vzít v potaz obrovskou rychlost, s jakou postupovali němečtí a později ustašovští vojáci při zatýkání a zabíjení. V boji s okupanty zemřelo 233 Židů. Celkem 65 Židů získalo ocenění, že bojovali proti nacistům a již zmínění tři Židé získali vyznamenání hrdina Jugoslávie. Mezi významné židovské bojovníky patřil i malíř, publicista a přední člen KSJ (působil jako předseda jugoslávského federálního parlamentu) Moše Pijade. Prezident státu Izrael Jicchak Navon dokonce prohlásil, že *„židovský národ zůstane navždy vděčný jugoslávským partyzánům, že 5 000 našich krajanů dostalo možnost čestně bojovat proti největšímu zlu, které nás kdy postihlo.“* (Karpatský, 2001, s. 154).

7. SPRAVEDLIVÍ MEZI NÁRODY Z BOSNY A HERCEGOVINY

7.1 Spravedlivý mezi národy

V roce 1953 byl v Izraeli založen památník Holocaustu Yad Vashem. Jedním z jeho úkolů je vyhledávat a oceňovat tzv. spravedlivé mezi národy. V roce 1963 vznikla komise vedená soudcem Nejvyššího soudu Izraele, která má oprávnění tento titul udělovat. Titul Spravedlivý mezi národy má ocenit ty, kterým nebyl lhostejný osud Židů v Evropě. Toto ocenění je o to důležitější, že sami zachránci riskovali v mnohých případech smrt, přesto neváhali a pomohli. Důležitým kritériem je, že tento člověk není Žid. Komise hodnotí:

1. rozsah poskytnuté pomoci;
2. zda byla za tuto pomoc předána materiální kompenzace a případně v jakém množství;
3. míru rizika nebezpečí, které zachránce podstupoval;
4. důvody poskytnutí pomoci; zda se jednalo o příbuzného, kamaráda, či čistě z humanitárních a jiných důvodů;
5. dostupnost důkazů ze strany zachráněného nebo zachráněných; (toto je v zásadě nejdůležitější kritérium);
6. ostatní důležité údaje nebo dokumenty, které mohou potvrdit pravdivost.

Pokud tedy člověk nežidovského původu riskoval vlastní život, svobodu a bezpečnost, aby ochránil Žida či Židy před deportací do vyhlazovacích táborů aniž by za to požadoval jakoukoliv materiální kompenzaci, je mu udělen titul Spravedlivý mezi národy. Tento titul se uděluje i lidem, kteří již zemřeli.

Pokud je tedy člověk oceněn titulem Spravedlivý mezi národy, je mu udělena speciální medaile, která nese jeho jméno. K této medaili dostane i certifikát a jeho jméno je napsáno na Zeď cti,

kteřá je v Zahradě spravedlivých v Yad Vashemu. Dřívě měl také možnost zasadit strom, toto privilegium bylo ale kvůli nedostatku místa zrušeno. Svůj strom má v Zahradě Spravedlivých například Oskar Schindler. Slavnostní ceremoniál se uskuteční buď přímo v Yad Vashemu nebo v zemi, kde dotyčný žije. Zde předá ocenění některý z izraelských diplomatů, který zastupuje stát Izrael v dané zemi. V případě, že člověk, který pomáhal Židům, zemřel, může pro něj titul Spravedlivý mezi národy nárokovat jeho rodina. K 1. lednu 2013 bylo uznáno 24 811 lidí (Yad Vashem, 2013) jako Spravedlivý mezi národy.

7.2 Spravedliví mezi národy z Bosny a Hercegoviny

Z Bosny a Hercegovino bylo do 1. ledna 2013 udělen titul Spravedlivý mezi národy 42 osobám. Z knihy profesora Taubera (Tauber, 2010) a z jeho vyprávění při našem osobním setkání vybírám s jeho svolením z uvedené knihy několik životních příběhů. Jedná se o obyčejné občany, kterým nebyl lhostejný osud jejich přátel, sousedů, nebo spolupracovníků.

7.2.1 Schindler z Tuzly – Ratimir Deletis

Deletis Ratimir pracoval jako soudce u místního soudu v Tuzle. Po vypuknutí války byl jmenován do kanceláře státního zástupce. Zde mu také poprvé došlo, že může díky své pozici pomáhat. Mezi prvními, kterým pomohl, bylo 25 Židů, kteří byli obviněni z útoku na německé vojáky. Díky svému rétorickému umění a výborné orientaci v právu se mu před soudem podařilo všech těchto 25 Židů osvobodit. Jeho obrovská odvaha se měla projevit později. Dne 14 ledna 1942 rozhodla ustaša o deportaci všech Židů z Tuzly a Travniku do koncentračních táborů. Pouze ti Židé, kteří měli zvláštní povolení, mohli zůstat. Toto povolení se dalo získat pouze prostřednictvím vlivné osoby v ustašovském režimu. Deletis se vypravil za významným ustašovským předákem v Tuzle, který byl osobním přítelem Pavelice. Tento předák mu vyjednal schůzku se Slavko Kvaternikem, který v té době velel ustašovským ozbrojeným silám. Deletis přijel se zmíněným ustašovským předákem z Tuzly do Záhřebu, kde se pokusil vyjednat amnestii pro dvě stě osob. Kvaternik souhlasil s amnestií pro 16 rodin s podmínkou, že konvertují buď ke křesťanství, nebo Islámu. Deletis tedy vybral 16 největších rodin v Tuzle čítajících kolem sta osob. Měl obrovské štěstí, že místní katoličtí předáci a muslimští immáni projeví mimořádné

pochopení a těmto rodinám okamžitě předali osvědčení o jejich konverzi. Většina z těchto sta lidí poté odjela na jih do italské okupační zóny, kdy jim i s touto cestou pomáhal Deletis. Po válce našla většina těchto Židů útočiště v nově vzniklém státě Izrael.

12. května 1988 uznal Yad Vashem Ratimira Deletise jako Spravedlivého mezi národy. Deletis se osobně účastnil ceremoniálu v Jeruzalémě.

7.2.2 Jak syn pravoslavného kněze zachránil rabínova syna – Borislav Komljenovic

Borislav Komljenovic, syn pravoslavného kněze, žil v Sarajevu a přátelil se s Benjaminem Urbachem. Ten byl synem aškenázského rabína a kromě práce v synagoze vlastnil velkou knihovnu se vzácnými filosofickými a judaistickými texty. Tu Borislav často navštěvoval a tak se spřátelil s rodinou Urbachových. V dubnu 1941, když vypukla válka, vrazil Benjamin Urbach v jedné sarajevské ulici do svého bývalého spolužáka. Benjamin se s ním uvítal velmi přátelsky, než si všiml, že jeho spolužák má ustašovskou uniformu. Ten odvedl Benjamina na policejní stanici s tím, že Benjamin je Žid. Z policejní stanice byl okamžitě odveden a nastoupil nucené práce. Po prvním dni nucených prací mu bylo řečeno, že jeho doklady zůstanou na policejní stanici a ať se dostaví opět druhý den na práce. Benjamin se rozhodl, že na nucené práce se vrátit nemůže a musí utéci. Přišel za svým kamarádem Borislavem Komljenovicem, zda by u něho mohl zůstat několik dní. Komljenovicova rodina vyslechla Benjamina a uvědomila si, v jakém nebezpečí se nachází. Ukryli ho v podkroví. Borislavova sestra Borjana a jejich matka, Ljeposlava mu nosili jídlo a starali se o jeho hygienu. Samotná rodina byla také ve velkém nebezpečí, protože jako rodina pravoslavného kněze byla ve velmi nejisté situaci. Benjamin Urbach byl na útěku a vědělo se, že se velmi přátelí s Komljenovicem. Bylo tu tedy velké riziko, že i jejich dům bude prohledán. Mezitím se podařilo Urbachově matce obstarat falešné dokumenty a cestovní povolení, se kterými se Benjamin Urbach dostal do Mostaru, který se nacházel v italské okupační zóně. Tam se mu také podařilo přežít v bezpečí válku.

Dne 7. února 1995 uznal Yad Vashem Borislava Komljenovice, jeho sestru Borjanu a jejich matku Ljeposlavu jako Spravedlivé mezi národy.

7.2.3 Zachránil přítele, skončil v Jasenovci – Ahmed Sadiq-Saralop

Ahmed Sadiq-Saralop pocházel původem ze Soluně. Odtamtud se přestěhoval do Bitoly, která se nachází v dnešní Makedonii. Zde si otevřel obchod a často obchodoval s místními Židy. Dokonce se naučil i ladino. Sadiq-Saralop byl znám jako dobrácký člověk, který byl značně oblíbený a v Bitolské židovské čtvrti se cítil jako doma. V roce 1913 odjel do Sarajeva, kde si opět utvořil obchodní vazby s místními Židy. Mnoho z nich se stalo jeho přáteli, mezi nimi i Isidor Papo. Přátelé zůstávali i přesto, že co do obchodování, byli vlastně konkurenti. Po nějaké době se Sadiqovi-Saralopovi přestalo obchodně dařit a tak se přestěhoval do Konjice, kde si otevřel nový obchod. Měl ve zvyku každé poledne sedávat na nádraží na kávu, kde se scházelo mnoho místních. Byl proto dobře informován o osudech Židů, kteří odjížděli transporty ze Sarajeva. V polovině roku 1941 seděl jako obvykle na kávu, když spatřil svého přítele Isidora Papa, který se svojí rodinou přijel z Dubrovníku a chystal se nastoupit do vlaku směrem do Sarajeva. Sadiq-Saralop neváhal a běžel k němu s otázkou, kam se chystá. Isidor Papo neměl ponětí, co se v Sarajevu děje a tak odpověděl, že jede domů. Sadiq-Saralop mu vysvětlil, že v Sarajevu nemá žádný domov, všichni Židé byli ze Sarajeva deportováni a pouze blázen by se vracel. Nejspíše by ani nevystoupil z vlaku a už by byl zatčen. Isidor Papo nevěřicně zíral na svého muslimského přítele, než však stačil něco říci, Sadiq-Saralop popadl jeho kufry a rodinu a odtáhl je pryč z nádraží. Odvedl je k sobě domů, kde zůstali, dokud se jim nepodařilo získat potřebné dokumenty, které by je opravňovali vstoupit do italské okupační zóny. Za pomoc židovským přátelům zaplatil Sadiq-Saralop vlastním životem. Přišlo na něj anonymní udání a on byl odvezen do koncentračního tábora Jasenovac, kde byl za pomáhání Židům zabit. Celá Paposova rodina přežila válku, jeden z Paposových synů odcestoval do Izraele, druhý do Spojených států Amerických.

Dne 29. ledna 1984 uznal Yad Vashem Ahmeda Sadiqa-Saralopa jako Spravedlivého mezi národy.

7.2.4 Kolega a soused, který je ukrýval ve svém obchodě – Gavro Perkushic

Gavro Perkushic byl krejčí, který vlastnil známý módní dům v Sarajevu. Jeho sousem byl Menahem Montiljo, který pracoval pro Perkushice dlouhá léta také jako krejčí. Když vypukla válka v dubnu 1941, přijelo do Sarajeva mnoho německých důstojníků. Jejich ženy se staly častými zákaznicemi v Perkushicově obchodě. Na konci roku 1941 dostal Montiljo příkaz, aby se dostavil i se svojí ženou Florou a dvouletou dcerou k deportaci. Perkushic neváhal a navštívil příslušníka gestapa, u kterého si vymohl, že Montiljo je vynikající pracovník, bez kterého by jeho módní obchod nemohl fungovat a že ho tedy potřebuje. Důstojník gestapa vystavil Montiljovi a jeho rodině doklad, že mohou zůstat v Sarajevu. Po výměně německých důstojníků v Sarajevu se však Montiljovo povolení stalo bezcenné a potřeboval se i se svojí rodinou ukrýt. Na konci roku 1942 se uskutečnilo velké pátrání po zbývajících Židech, kteří se ještě ukrývali v Sarajevu. Příslušníci gestapa a ustaši zatkli Floru a Hanu Montiljovy a poslali je na sběrné místo. Jeden z muslimských sousedů Perkushice to viděl a ihned běžel do jeho obchodu, aby upozornil Montilja, že jeho žena a dcera byly zatčeny. Perkushic s Montiljovem okamžitě běželi ke sběrnému místu a Perkushicovi se podařilo vymoci, aby byla Flora a Hana Montiljovy propuštěny. Perkushic je ve svém domě ukrýval do konce války. V roce 1943 porodila Flora syna Rafaela. Perkushic ještě ukryl Montiljova bratra, kterému pomohl k útěku do italské okupační zóny.

Dne 17. února 1999 uznal Yad Vasehm Gavra Perkushice jako Spravedlivého mezi národy.

7.2.5 Běžel od jednoho židovského domu ke druhému, zachránil 12 rodin – Risto Ristic

V mnoha zemích Evropy žila německá menšina, která se po vypuknutí války začala nazývat *Volksdeutsche* (Němci podle národnosti). I v Bosně a Hercegovině žila početná německá menšina a její příslušníci většinou přivítali německou invazi s nadšením. Část z nich se také přímo zapojila do udávání a pronásledování německých nepřátel, Židy nevyjímaje. Asi 300 takovýchto Němců žilo ve městě Bjeljina. Polovina všech Židů žijících v Bjeljině byla zatčena do konce roku 1941. Dne 2. srpna 1942 dostali místní ustašovský velitel v Bjeljině zprávu ze Záhřebu, že

druhého dne dorazí do Bjeljiny zvláštní ustašovský útvar, který má vypátrat zbývající Židy. Místní úřady měly zajistit, že všichni Židé zůstanou ve svých domovech. Jeden z poštovních úředníků, který přebíral tuto zprávu, to oznámil svému příbuznému Risto Risticovi. Ten neváhal, a když se dozvěděl, jaký osud čeká místní Židy, běžel od jednoho židovského domu ke druhému, aby je varoval. Sám velmi riskoval, protože byl také na ustašovské černé listině. Nejenže byl Srb, ale také sympatizoval s komunisty. Někteří Židé Risticovi nevěřili, ale většina z těch, které varoval, se zachránila. Do domu rodiny Volahových dorazil Risticov již v době, kdy se ve městě pohybovali ustašovci. Jejich dům ležel na okraji Bjeljiny a Volahovi se předem dohodli se sousedy, že si mohou svůj majetek u nich schovat. Risticov odvedl rodinu Volahových, celkem šest osob, do vesnice, kde zůstali v bezpečí až do roku 1943, kdy se přidali k Titovým partyzánům.

Dne 31. srpna 1994 uznal Yad Vashem Risto Risticu jako Spravedlivého mezi národy.

7.2.6 Schovával tři židovské ženy přímo proti tajné vysílačce gestapa – Andrij Latal

Andrija Latal se narodil v Doboju roku 1894 a pracoval na ředitelství jugoslávských železnic. Andrija měl za ženu Amaliju Brodovou, jejíž matka Fani byla Židovka určená k deportaci. Bez rozmyšlení jí poskytl pomoc. V roce 1943 přijely tři Židovky, Rachela Elias, Laura Elias a Liza Meshulam, rozená Elias, do Sarajeva. Muži těchto tří žen byli zabiti v Bělehradě hned na začátku nacistické okupace. Na falešné doklady se jim podařilo přesunout se do Splitu, který se nacházel v italské okupační zóně. Po kapitulaci Itálie se ocitli v nebezpečí, ale jeden obchodník směřující do Sarajeva jim vyjednal bezpečný úkryt. Tím, kdo je ukryl, byl Andrija Latal, který na sebe vzal obrovské riziko. Ukryl je ve sklepě rozestavěného domu, který tyto tři ženy vůbec neopouštěly. Důvod byl jasný, přímo naproti Latalově domu se nacházela tajná radiostanice gestapa a z druhé strany vojenská nemocnice. Andrija Latal měl obrovské problémy se zajištěním potravin pro všechny. V té době bylo těžké vůbec uživit vlastní rodinu, natož živit další ukryvané. Navíc žil pod neustálým tlakem ze strachu z objevení, kdyby se gestapo rozhodlo prohledat okolí. Sám Latal měl se svojí ženou 11 let starou dcerou, která věděla o obrovském riziku, které podstupují. I přes neustálý strach z domovní prohlídky se podařilo všem, včetně tří ukrytých žen, přečkat

válku v bezpečí. Tři ukryté ženy se po konci války vrátily do Bělehradu, kde založily nové rodiny. A to pouze díky Andriji Latalovi, který podstoupil obrovské nebezpečí a nesobecky zachránil několik Židů před jistou smrtí.

Dne 10. ledna 2007 uznal Yad Vashem Andrije Latala jako Spravedlivého mezi národy

I když tyto příběhy vyprávějí o různých lidech, kteří pomáhali za rozdílných okolností, jedno mají společné. Jsou o lidech, kteří projevili obrovskou odvahu tváří tvář hrozícímu nebezpečí a riskovali vlastní bezpečí a často i život, aby pomohli druhým. A to je potřeba s ohledem na tak těžkou dobu, kterou byla II. světová válka a holocaust, ocenit dvojnásob.

8. PŘIPOMÍNÁNÍ HOLOCAUSTU V DNEŠNÍ BOSNĚ A HERCEGOVINĚ

Dnešní vnímání Holocaustu v Bosně a Hercegovině je problematické a často se stává předmětem politických debat. Jak známo Jugoslávie prošla velmi krvavým rozpadem v letech 1992 – 1995 a právě Bosna a Hercegovina byla středem národnostních a etnických konfliktů. Vzhledem k tomu, že tehdejší chorvatský stát nepronásledoval pouze Židy, ale i pravoslavné Srby, je dnešní vnímání II. světové války značně ovlivněno nacionálním nahlížením. Názorným příkladem je počet obětí v koncentračním táboře Jasenovac. Podle některých chorvatských politických představitelů jsou čísla značně nadsazená tak, aby negativně ovlivnila vnímání Chorvatů a umocnila utrpení Srbů za války. U představitelů srbských nacionálních kruhů se objevují názory, že čísla obětí jsou naopak záměrně podceňována, aby byla vina Chorvatů zmenšena. V Bosně a Hercegovině se k tomu navíc přidává vnímání muslimů, kdy někteří z nich se pokoušeli vytvořit již zmíněné divize SS. Mnoho publikací a knih je tedy značně ovlivněno nacionálními rozpory a ztrácí na objektivitě. Jako příklad za všechny mohu uvést knihu Kruh pekla (v originále Krug Pakla), která vyšla v Banja Luce. Kniha popisuje pouze zločiny páchané na Srbech a obviňuje z nich Chorvaty a místní muslimy.

Co se týče významných dnů, tak připomínán je celosvětový svátek 27. ledna, kdy byl v roce 1945 osvobozen největší vyhlazovací tábor Osvětim. V tento den si připomínáme všechny oběti Holocaustu. Tedy i oběti z řad Romů, homosexuálů, náboženských skupin a utlačovaných národů. Židé sami pak mají vlastní označení Holocaustu (Shoa) a vlastní svátek, kdy si připomínají pouze židovské oběti. Ten je každý rok v jiný den, protože se odvíjí od židovského kalendáře. Podle toho se tento svátek nazývaný Yom a Shoa připomíná 27. Nisana. Pokud tedy nepřipadá tento den na sobotu, v tom případě je posunut o den. V roce 2015 se Yom a Shoa připomínala 15. dubna. Tento svátek slaví i židovská komunita v Sarajevu, která čítá asi 1 000 osob. Židovská komunita Sarajeva (Jevrejska opština Sarajevo) sídlí v ulici Hamdije Kreševljakovića 59, kde je také funkční synagoga (fotografie v příloze č. 4).

Na Sarajevské univerzitě se pořádají přednášky, kde se scházejí významní historici a badatelé. Téma přednášek je každým rokem jiné. V minulosti se přednášelo o zachraňování Židů, Holocaustu v hlavním městě Sarajevu a o Adolfu Eichmannovi. Na Sarajevské univerzitě je

dokonce institut, který mapuje válečné zločiny na území Bosny. Ten se sice věnuje i II. světové válce, hlavní pozornost však věnuje zločinům spáchaným v letech 1992 - 1995. Velký pomník obětem Holocaustu je na židovském hřbitově v Sarajevu. Postaven byl v 60. letech 20. století. Během obléhání Sarajeva, které trvalo prakticky celou poslední válku, byl hřbitov značně poničen a ušetřen nebyl ani památník obětem Holocaustu, jak ukazuje fotografie (přílohy č. 4 a č. 5).

9. ZÁVĚR

Tato práce stručně nastínila problematiku konečného řešení židovské otázky na území Bosny a Hercegoviny. Ta podléhala jednak nařízením německé a italské okupační moci, především ale zákonům a nařízením Nezávislého chorvatského státu. I zde však lze vysledovat případy, kdy místní představitelé NDH přijímali rozhodnutí a předpisy ještě dříve, než byly formálně schváleny v Záhřebu. Samotný odsun a zabíjení Židů se odehrálo velmi rychle a krvavě. Od dubna 1941, kdy došlo k vyhlášení NDH, do února roku 1942 byla drtivá většina tehdejších Židů z území Bosny a Hercegoviny umístěna v koncentračních a sběrných táborech, zejména v koncentračním táboře Jasenovac a jeho pobočkách. Z těch se vrátila jen hrstka z nich. Velká většina byla zabita ustašovskými jednotkami, nebo podlehla různým nemocem, které se v táborech šířily vzhledem ke špatným hygienickým podmínkám. Menší část bosenských Židů skončila v největším nacistickém vyhlazovacím táboře Osvětimi. Jak navíc píše Hannah Arendtová, v rámci transportů z NDH platili Chorvaté Němcům za každého Žida poplatek, který činil 30 říšských marek (Arendtová, 1995, s. 246).

Tento postup se liší od zacházení se Židy z Protektorátu Čechy a Morava. Většina Židů z Protektorátu byla nejdříve soustředěna v ghettech a až následně odvážena do koncentračních a vyhlazovacích táborů na východě. Nejznámějším takovým ghettem bylo to terezínské. *“Terezín se stal koncentračním a průchozím táborem a současně sloužil jako nástroj průběžné decimace.”* (Gebhart, Kuklík, 2007, s. 79). Srovnání Holocaustu v různých zemích, například NDH a Protektorátu Čechy a Morava nebo srovnání NDH a sousedního Nedićova Srbska nebo na území bývalé Jugoslávie by si však zasloužilo další zkoumání. Hlubší analýzu by si ostatně zasloužilo i mnoho dalších aspektů, například vnímání Holocaustu v současné Bosně a Hercegovině, které jsem nastínil pouze stručně. Domnívám se, že tato témata jsou velice zajímavá a rozhodně ne nevýznamná. Navíc by bylo vhodné přezkoumat i další aspekty vývoje na území bývalé Jugoslávie v době II. světové války. Toto téma bylo podle mého názoru v některých poválečných pracích zkresleno ideologickou zátěží. Některá témata byla potlačována, jako například nekomunistický odboj. Při svém bádání přímo v Bosně a Hercegovině jsem se setkal s velkým množstvím materiálů, které by stály za hlubší prozkoumání. Na tomto místě bych chtěl ocenit pomoc členů sarajevské židovské komunity, stejně jako zaměstnanců Historického muzea Bosny

a Hercegoviny a Historického Archivu města Sarajeva, kteří mi poskytli výraznou pomoc při pátrání po dokumentech a nabídli mi rovněž pomoc při případném pokračování na tomto tématu.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Akademický slovník cizích slov : [A-Ž]. 2000. Praha: Academia.

Arendtová H. 1995. *Eichmann v Jeruzalémě : Zpráva o banalitě zla*. Praha: Mladá fronta.

Yad Vashem The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority. 2013. *The Righteous Among The Nations*. Dostupné z: <<http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp>>.

Bullock A. 2005. *Hitler a Stalin : Paralelní životopisy*. Praha: KMa.

Dějiny jihoslovanských zemí. 1998. Praha: Lidové noviny.

Gebhart J. ; Kuklík J. 2007a. *Velké dějiny zemí Koruny české : 1938-1945 XV-a*. Litomyšl: Paseka.

Gebhart J. ; Kuklík J. 2007b. *Velké dějiny zemí Koruny české : 1938-1945 XV-b*. Litomyšl: Paseka.

Hladký L. 1996. *Bosna a Hercegovina : Historie nešťastné země*. Brno: Doplněk.

Hladký L. 2005. *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno: Masarykova univerzita.

Hilberg P. 1992. *Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933-1945*. Praha: Argo.

Holbrooke R. 1998. *To End a War*. New York: Random House.

The Holocaust Encyclopedia. 2001. New Haven: Yale University Press.

Chazan R. 2009. *Židé středověkého západního křesťanského světa*. Praha: Argo.

Imamović E. et al. 1998. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.

Johnson P. 1995. *Dějiny židovského národa*. Praha: Rozmluvy.

Kárný M. 1991. „Konečné řešení“ *Genocida českých Židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia

Kárný M. 2001. „Konečné řešení židovské otázky“ v Čechách a na Moravě in *Stín Šoa nad Evropou: sborník přednášek z cyklu uvedeného vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu 2000 až prosinci 2001*. Praha: Židovské muzeum, s. 46-56.

Karpatský D. 2001. Šoa v Jugoslávii in *Stín Šoa nad Evropou: sborník přednášek z cyklu uvedeného vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu 2000 až prosinci 2001*. Praha: Židovské muzeum, s. 142-154.

Knapp V. 2002. *Problém nacistické právní filosofie*. Dobrá voda: Aleš Čeněk.

Linharotvá L. 1987. *Heydrichova okupační politika v dokumentech*. Praha: ČSPB.

Malcolm N. 1994. *Bosnia : a short history*. London: Papermac.

Manošek V. 2007. *Holokaust u Srbiji : Vojna okupaciona politika i unistavanje Jevreja 1941-1942*. Beograd Službeni list : Draslar partner.

Mazower M. 2000. *The Balkans : From the End of Byzantium to the Present Day*. London: Phoenix.

Mořdava T. 1998. *Státy světa*. Havlíčkův Brod: Fragment.

United States Holocaust Memorial Museum. 2013. „*The Holocaust*“ : *Holocaust Encyclopedia : Jasenovac*. Dostupné z: <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005449>>. accessed 15.4.2013.

Pasák T. 1999. *Český fašismus 1922-1945 a kolaborace 1939-1945*. Praha: PRÁH.

Pavlowitch S. 2008. *Hitler's New Disorder : The Second World War in Yugoslavia*. New York: Columbia University Press.

Pelikán J. ; Tejchman M. 1994. *Dějiny Jugoslávie 1918-1991*. Praha: Karolinum.

Pirjevec J. 2000. *Jugoslávie 1918-1992*. Praha: Argo.

Romano J. 1980. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 : Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Savich C. K. 2000. *The Holocaust in Bosnia-Herzegovina. 1941-1945*. Dostupné z: <<http://www.serbianna.com/columns/savich/006.shtml>>.

Savich C. K. 2012. "Jews": *The Solution to the Jewish Question in the Independent State of Croatia*. Dostupné z: <<http://serbianna.com/analysis/archives/1806>>.

Jasenovac Memorial Site. 2013. *List of Individual Victims of Jasenovac Concentration Camp. Jasenovac Memorial Site*. Dostupné z: <<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711>>

Spomenica : 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu. 1966. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu.

Tauber E. 2010. *When Neighbors Were Real Human Beings*. Sarajevo: Institute for the researching Crimes Against Humanity and International Law.

Tejchman M. 1982. *Boj o Balkán : Balkánské státy v letech 1939-1941*. Praha: Academia.

Tejchman M. 1989. *Balkánský fašismus*. Praha.

Tejchman M. 2008. *Balkán ve válce a v revoluci : 1939-1945*. Praha: Karolinum.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

AVNOJ - *Antifašističko Veće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije* – Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie

HSS – *Hrvatska seljačka stranka* – Chorvatská selská strana

JMO – *Jugoslaviska muslimanska organizacija* – Jugoslávská muslimská organizace

KPJ – *Komunistička partija Jugoslavije* – Komunistická strana Jugoslávie

NDH – *Nezavisna Država Hrvatska* – Nezávislý stát Chorvatsko

OKW – *Oberkommando der Wehrmacht* – Vrchní velení ozbrojených sil

SD – *Sicherheitsdienst* – Bezpečnostní služba

SS – *Schutzstaffel* – Ochranné oddíly

PŘÍLOHY

Příloha číslo 1:

Antisemitský plakát z výstavy v Bělehradě v letech 1941-1942. Nápis: „*Jeho nástroje: demokracie, zednářství, komunismus, kapitalismus*“. (Autorská fotografie, zveřejněno se souhlasem Sarajevského městského muzea.)

Příloha číslo 2:

Dopis do koncentračního tábora Stara Gradiška. (Autorská fotografie, zveřejněno se souhlasem Sarajevského městského muzea.)

Příloha číslo 3:

Ukázka partyzánské legitimace. (Autorská fotografie, zveřejněno se souhlasem Sarajevského městského muzea.)

Příloha číslo 4:

Sídlo Židovské obce Sarajevo, ulice Hamdije Kreševljakovića č. 59. (Autorská fotografie.)

Příloha číslo 5:

Památník obětem holocaustu na židovském hřbitově v Sarajevu se jmény koncentračních a vyhlazovacích táborů, kde zemřeli Židé z Bosny a Hercegoviny. (Autorská fotografie.)

Příloha číslo 6:

Poničená zadní část pomníku obětem holocaustu na židovském hřbitově v Sarajevu. (Autorská fotografie.)

